

Κυριάκος Θ. Μπονίδης
Ταυτότητα και ετερότητα
στην εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου

Στο παρόν κείμενο¹ παρουσιάζω την κατασκευή της ταυτότητας και ετερότητας, ως μελετών περίπτωσης, σε μια αφίσα που διακοσμούσε το σχολικό χώρο ενός επαρχιακού δημοτικού σχολείου στη γιορτή της 25ης Μαρτίου και σε έναν πανηγυρικό λόγο που εκφώνησε ένας δάσκαλος του ίδιου σχολείου στη γιορτή αυτή.

A) Το θεωρητικό πλαίσιο της ανάλυσης, όπως σημείωσα και σε προηγούμενη δημοσίευση (Μπονίδης 2004), συνιστούν μια κριτική Παγκόσμια Εκπαίδευση, η κοινωνιολογική, η κοινωνική-ανθρωπολογική και ιστορική προσέγγιση του εθνικισμού, η θεωρία του 'λόγου' (discourse) και η ταυτότητα ως κατασκευή, καθώς και η κοινωνική ανθρωπολογική "θεωρία για τις τελετουργίες" (ritual theory). Ειδικότερα:

1) Η **κριτική Παγκόσμια Εκπαίδευση**², στην εποχή της παγκοσμιοποίησης (Galtung, 1999), με αξιολογικό κριτήριο τις ανθρωπιστικές αξίες, σε όλο το φάσμα της εκπαίδευσης: I) Θα εξετάζει τις διαφορετικές μορφές της βίας, την άμεση, την έμμεση-δομική και την πολιτισμική (Galtung 1975, 1990), και την απουσία της ειρήνης σε ενδοπροσωπικό, διαπροσωπικό, τοπικό, εθνικό, διεθνικό, υπερεθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. II) Θα αναλύει τις αιτίες των παραπάνω φαινομένων, με στόχο να συμβάλει στη μείωσή τους (Wulf 1973α & β). III) Θα προετοιμάσει τα άτομα για τη συμμετοχικότητα, τη συνεργασία, τη συλλογικότητα και την αλληλεγγύη των πολιτών του πλανήτη αναφορικά με το τοπικό, εθνικό, διεθνικό, υπερεθνικό και παγκόσμιο γίγνεσθαι (Wulf /Merkel 2002). VI) Θα προτείνει τη χρήση συμμετοχικών, ενεργητικών-βιωματικών, μορφών διδασκαλίας και τον κριτικό γραμματισμό, σε ένα δημοκρατικό, ευέλικτο και διαπολιτισμικό εκπαιδευτικό περιβάλλον, θα αποβλέπει στην αυτογνωσία, στην ανάπτυξη της αυτενέργειας, της αυτονομίας, της φαντασίας, της δημιουργικότητας, της κριτικής πολιτικής συνείδησης στο άτομο και στην εντέλει χειραφέτησή του (Μπονίδης 2004).

2) Βάσει νεότερων διεπιστημονικών προσεγγίσεων του **ζητήματος του εθνικισμού** από την Κοινωνιολογία, την Κοινωνική Ανθρωπολογία, την Κοινωνική Ψυχολογία και την Ιστορία, *το έθνος δεν έχει αντικειμενική υπόσταση, αλλά συνιστά μια "φαντασιακή κοινότητα"*, της οποίας τα μέλη έχουν νοερά την αίσθηση του συνανήκειν (Anderson 1988 & 1997). Η εθνική ιδεολογία είναι μια πολιτική επινόηση του Διαφωτισμού (Gellner 1992, Δεμερτζής 1994, Λέκκας 1994, Hobsbawm & Ranger 1995¹¹, Τσουκαλάς 1995, Balibar 1988, Κωνσταντινίδου 2000) και συνδέεται άμεσα με τη δημιουργία των κρατών-εθνών.

I) Στο πλαίσιο της θεωρίας του 'λόγου', η ιδέα του έθνους παράγεται μέσω μιας ρομαντικής και πλήρους μεταφορών αφήγησης, η οποία -ως αφήγηση- αποτελείται από 'ιστορήματα' (το τί στην αφήγηση) και 'λόγους' (discourses) (το πώς στην αφήγηση) (Sa-

¹ Πρόκειται για μια απόπειρα σύζευξης της Κριτικής Παιδαγωγικής της ειρήνης (Wulf 1973α & β) και της Παγκόσμιας Εκπαίδευσης (βλ. ενδεικτικά: Graham/Selby, 1988) στη μετανεωτερική εποχή.

² Το παρόν κείμενο συνιστά μέρος της ευρύτερης έρευνάς μου με θέμα τις σχολικές εθνικές γιορτές. Συγκεκριμένα: I) Μελέτησα στα πρακτικά συνεδριάσεων του συλλόγου διδασκόντων οκτώ σχολείων αποφάσεις και συζητήσεις των εκπαιδευτικών αναφορικά με τη διοργάνωση των σχολικών εθνικών γιορτών. II) Παρακολούθησα την προετοιμασία δώδεκα σχολικών εθνικών γιορτών. III) Συνέλεξα 1100 ερωτηματολόγια, με τα οποία ερευνώ τις απόψεις των μαθητών/τριών για τις σχολικές γιορτές και ζητήματα ιστορικής γνώσης που παρέχουν οι γιορτές. IV) Συνέλεξα τριάντα συνεντεύξεις με εκπαιδευτικούς και πενήντα με μαθητές, καθώς και τις συζητήσεις δέκα ομάδων εστίασης των πέντε μαθητών/τριών Λυκείου και Γυμνασίου αντίστοιχα, μετά το πέρας της γιορτής με θέμα το περιεχόμενό της και την ιστορία. V) Ανέλυσα το περιεχόμενο της διακόσμησης του χώρου, των αφηγήσεων, των ποιημάτων και της μουσικής. Το παρόν κείμενο, όπως και μια δημοσίευσή μου (Μπονίδης 2004α) αφορούν το (V).

gur 1998). Οι εθνικιστικοί λόγοι (discourses), ειδικότερα, κατασκευάζουν την εθνική ταυτότητα, με αφηγηματικές-κειμενικές στρατηγικές, συλλογικά σύμβολα³, υπο-κείμενα και μεταφορικά στρατηγήματα, με βασικό επιχείρημά τους ότι η εθνική προόδος είναι συνεχής και γραμμική στο χρόνο (το έθνος είναι μια οντότητα -ακόμη και βιολογικά προσδιορισμένη- με «νέο» παρόν, με παρελθόν την πανάρχαια παρουσία του λαού και με χωρίς όρια μέλλον) και στον ίδιο ή ευρύτερο χώρο. Η ταυτότητα αυτή είναι ηγεμονική μεταξύ των -δυναμικών, κατακερματισμένων, πλήρων αντιφάσεων και αμφισημιών- πολλαπλών ταυτοτήτων του υποκειμένου και οι 'λόγοι' και οι πρακτικές που την παράγουν λαμβάνουν χώρα μέσα σε ένα συγκεκριμένο επικοινωνιακό και πολιτισμικό πλαίσιο (Bhabha, 1990, Henriques et al 1998).

II) Καθοριστικότερο ρόλο στην κατασκευή και ανακατασκευή της εθνικής ταυτότητας έχουν αναλάβει, κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, *κοινωνικοί θεσμοί*⁴ (Sagur 1998), όπως η οικογένεια, το σχολείο, η εθνική εκκλησία, ο εθνικός στρατός και η εθνική άμυνα, η εργασία, τα εθνικά τελετουργικά και, με διαρκή ενδυνάμωση του ρόλου τους κατά τα τελευταία χρόνια, τα ΜΜΕ. Αναφορικά με το ρόλο των τελετουργικών και του σχολείου, ειδικότερα:

α) Οι *τελετουργίες* (Van Genner 1960, Σκουτέρη-Διδασκάλου 1980, Δημητρίου 1986, Bell 1992, Smith 1992², Turner 1995²) ως *όργανα της ιδεολογικής υπερδομής που αναnevώνουν περιοδικά τους κανόνες της κοινωνικής υπερδομής, με στόχο να τους διαιωνίσουν, είναι μοντέλα της κοινωνικής πράξης και μεταβιβάζουν τις κοινωνικές αξίες, μέσω οργανωμένης διαδοχής συμβολικών πράξεων και λόγων που εκτελούνται από μια ορισμένη ομάδα ατόμων*. Αυτές συνιστούν έναν τρόπο ασυμμετρικής, μονόδρομης επικοινωνίας -ο δέκτης δε δίνει απάντηση-, στην οποία το μήνυμα που μεταβιβάζεται είναι ιδεολογικό, περιέχει, δηλαδή, μεγάλο πλάτος και αφαίρεση, αλλά ταυτόχρονα και μεγάλο συγκινησιακό φορτίο, ώστε να εγγράφεται στο ασυνείδητο σύστημα των μελών της κοινότητας. Τα τελετουργικά ως "διαβατήρια έθιμα" ή "τελετουργικά περάσματος" (rites of passage), φαίνεται πως στην αρχική τους φάση απέβλεπαν στην ενσωμάτωση του ατόμου στο τοτεμικό γένος, μέσω μιας διαδικασίας μύησης, στην οποία τυπικές μορφές και εκτελέσεις συμβολοποιούνται σε τελέσεις, εξοπλίζοντάς το, ώστε να αναλάβει τις βασικές υποχρεώσεις που του αντιστοιχούν (π.χ. πολεμιστής-μέλος της φυλής). Τα τελετουργικά παρουσιάζουν την εξής τριμερή διαδοχή (Van Genner 1960): I) *Αποχωρισμός* του ατόμου από κάποια κοινωνική κατάσταση (απόσυρσή του από την ομάδα και αρχή της μετακίνησής του από ένα μέρος ή επίπεδο σε άλλο), II) *διάβαση* (η περίοδος μεταξύ δύο καταστάσεων, στη διάρκεια της οποίας το άτομο έχει απομακρυνθεί από μια κατάσταση αλλά δεν έχει ακόμη εισέλθει στη νέα ή συνδεθεί με αυτήν και σημειώνονται σε αυτό κάποιες αλλαγές, κυρίως στο κοινωνικό επίπεδο) (Turner 1995), III) *ενσωμάτωσή του* σε άλλη κατάσταση (είσοδος εκ νέου στην κοινωνία, έχοντας ολοκληρώσει το πέραςμα). Κατά την εξέλιξή τους οι τελετουργίες αυτές, ακολουθώντας την εξέλιξη της κοινωνικής δομής, έχουν μεταβληθεί και περάσει σε διαφορετικούς φορείς εξουσίας, οι οποίοι έχουν σφετε-

³ Ως συλλογικά σύμβολα ορίζονται τα σύμβολα που γίνονται αμέσως κατανοητά από όλα τα μέλη ενός πολιτισμικού πλαισίου (Link, 1990), π.χ. για την *εξωτερική περιοχή* σύμβολα που τονίζουν το χάος (π.χ., η έρημος, η ζούγκλα, ο κενός χώρος, οι αστραπές, οι πυρκαγιές, το σκοτάδι, η ανεμοθύελλα), για την *εσωτερική* το καράβι, η μητέρα, το αυτοκίνητο, το υποβρύχιο, το σπίτι, το κορμί, η υγεία κλπ., για το *κέντρο* η καρδιά, η μηχανή κλπ., για τους εσωτερικούς και εξωτερικούς *εχθρούς* τα άγρια ζώα, τα επιβλαβή ζώδια κ.λπ.

⁴ Ο ιδιαίτερα σημαντικός ρόλος των θεσμών αναγνωρίζεται από διαφορετικές θεωρίες που αναφέρονται στην 'ταυτότητα' (Sagur 1998): η ταυτότητα ως αποτέλεσμα της κοινωνικοποίησης (θεωρία του 'ρόλου') (Parsons & Bales 1956, Clausen 1968, White 1977, Mühlbauer 1985), ιδεολογία - κρατικοί ιδεολογικοί μηχανισμοί και ταυτότητα (Althusser 1978), ταυτότητα και η θεωρία του 'λόγου' (Macdonell 1986) (πρώμος Foucault 1966, 1969) και ταυτότητα - πειθαρχία και οι τεχνολογίες του εαυτού (όψιμος Foucault 1975, 1982).

ρισθεί την προϋπάρχουσα τελετουργία, για να διαμορφώσουν, βάσει αυτής, πρόσθετες λειτουργίες που εκάστοτε τους διασφαλίζουν (Δημητρίου 1986).

Β) Ο ρόλος του εκπαιδευτικού θεσμού έχει υπάρξει ιδιαίτερα σημαντικός στη σύμπληξη των εθνών-κρατών (Gellner 1992, Hroch 1996, Woolf 1995) και στην κατασκευή της εθνικής ταυτότητας των εκπαιδευομένων (Sagur 1998, Κωνσταντινίδου 2000): έχει συμβάλει, μεταξύ άλλων, στη διάδοση και στην καθολική χρήση της εθνικής γλώσσας του έθνους-κράτους, στη διάδοση της υψηλής κουλτούρας, στην επεξεργασία ενός κοινού παρελθόντος, στην οικειοποίηση των εθνικών συμβόλων και τη συμμετοχή σε τελετουργικά μύησης στην εθνική ομάδα.

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται και οι **εθνικές σχολικές γιορτές**, των οποίων η θεωρητική θεμελίωση ανάγεται στην "εθνικιστική" Παιδαγωγική του 19ου αιώνα. Κάποιοι παιδαγωγοί θεώρησαν ότι οι γιορτές αυτές μπορούν να συμβάλλουν, μέσω του "βομβαρδισμού" της συνείδησης των μαθητών/τριών με ισχυρά εθνικιστικά συναισθήματα, στη δημιουργία του πατριωτισμού και εθνικισμού, ώστε να είναι έτοιμοι για την αυτοθυσία υπέρ της πατρίδας (π.χ. W. Rein 1917).

Στην ελληνική παιδαγωγική βιβλιογραφία το ζήτημα των σχολικών γιορτών εν γένει εισήχθη στις αρχές του 20ού αιώνα με τη δημοσίευση ομώνυμων συγγραμμάτων (Εξαρχόπουλος, 1936 και Καλλιάφας, 1954), μολονότι γιορτές οργανώνονταν και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα στα σχολεία που λειτουργούσαν εντός και εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους, κάποιες από τις οποίες είχαν και εθνικό περιεχόμενο. Έκτοτε έχει παραχθεί ποικίλο σχετικό εκπαιδευτικό υλικό⁵, ενώ τα σχετικά με την οργάνωση των εν λόγω γιορτών ορίζονται πρωτίστως στα προεδρικά διατάγματα που αφορούν στην οργάνωση και στη λειτουργία της ελληνικής εκπαίδευσης, αλλά και σε έγγραφα του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, τα οποία προωθούνται μέσω των νομαρχιών στις εκπαιδευτικές διευθύνσεις και από αυτές στα σχολεία.⁶

⁵ Συνεγράφη πλήθος ανθολογιών, θεατρικών σκετς, πανηγυρικών και δημιουργήθηκε σχετικό διακοσμητικό (πορτραίτα ηρώων, αφίσες πολεμικού εθνοκεντρικού περιεχομένου, σημαίες σε διάφορους σχεδιασμούς) και μουσικό υλικό, κάποιο από το οποίο έφερε την έγκριση του Υπουργείου Παιδείας. Το υλικό αυτό υπάρχει, σε κάποιο βαθμό, σε όλα τα ελληνικά σχολεία και χρησιμοποιείται στις σημερινές εθνικές σχολικές γιορτές της 28ης Οκτωβρίου και της 25ης Μαρτίου, δεδομένης, βέβαια, της επίδρασης που ασκεί πάντοτε στην επιλογή του η ιδεολογία του/ης διευθυντή/τριας του σχολείου, του συλλόγου των διδασκόντων/ουσών και των εκπαιδευτικών που οργανώνουν τη γιορτή.

⁶ Σύμφωνα με τα επίσημα κείμενα, το εθιμοτυπικό διαγράφεται ως εξής: I) Κατά τις ημέρες αυτές τα σχολεία αργούν. II) Οργανώνονται ειδικές συγκεντρώσεις στα σχολεία και γίνονται ομιλίες, στις οποίες μπορούν να συμμετέχουν και τα νηπιαγωγεία. III) Ο σημαιοφόρος με τη σημαία του σχολείου και οι παραστάτες παρίστανται στη δοξολογία. Την ημέρα αυτή μπορεί να γίνει εκκλησιασμός των μαθητών/τριών ή αντιπροσωπεία τους να πλαισιώσει το σημαιοφόρο και τους παραστάτες, κατά την κρίση του συλλόγου διδασκόντων/ουσών και εφόσον οι συνθήκες το επιτρέπουν. Ο εκκλησιασμός των νηπίων αποφασίζεται από το διδακτικό προσωπικό. IV) Οι μαθητές/τριες αποτιμούν φόρο τιμής στα μνημεία των ηρώων (βλ. Μπονίδης 2004α).

Σύμφωνα με *δεδομένα προηγούμενης έρευνας* αναφορικά με τις εθνικές σχολικές γιορτές στην Ελλάδα (βλ. Μπονίδης 2004α), χρονικά προηγείται η διοργάνωσή τους.

Στις εκδηλώσεις που διοργανώνουν εκπαιδευτικοί και μαθητές/τριες λαμβάνουν χώρα μια σειρά από συμβολισμοί και τελετουργίες: προσευχή ή απολυτίκιο, έπαρση του εθνικού συμβόλου-εθνικός ύμνος, ανάγνωση πανηγυρικού και κειμένων, απαγγελία ποιημάτων, αναπαραστάσεις, δραματοποιήσεις, μεταμφιέσεις, εθνικά τραγούδια, εθνικού και θρησκευτικού περιεχομένου, εθνικός ύμνος και υποστολή της σημαίας.

Οι αναλύσεις του περιεχομένου και των τελετουργικών των σχολικών γιορτών φανερώνουν, ότι ο εθνικισμός χαρακτηρίζει το περιεχόμενο της διακόσμησης του χώρου, των αφηγήσεων, των ποιημάτων, της μουσικής και των τελετουργικών. Ο ιστορικός και ο (ως επί το πλείστον ψευδεπίγραφος) ιστορικο-λογοτεχνικός λόγος της γιορτής της 25ης Μαρτίου, αντλεί την επιχειρηματολογία του από τη ρομαντική ιστοριογραφία και λογοτεχνία του 19ου αιώνα είναι φρονηματιστικός και προετοιμάζει, εάν επιδρά, τον ετοιμοπόλεμο εθνικιστή Έλληνα:

1) Ο εθνικός 'εαυτός': α) ο Έλληνας χριστιανός, είναι "φύσει", από την αρχαιότητα

έως σήμερα, φιλόπατρις μέχρι αυτοθυσίας, γενναίος, νικητής, ενάρετος και πολιτισμένος. β) Ως εθνικά πρότυπα, τα οποία είναι δυνατόν να λειτουργήσουν ως ενοποιητικός μηχανισμός της εθνικής ομάδας και φαίνεται πως στοχεύουν στην ταυτότητα των μαθητών/τριών, προβάλλονται οι ήρωες-πολεμιστές του 1821. γ) Ο εθνικός 'εαυτός' παρουσιάζεται ως προστατευόμενος του -θεϊκού- μεταφυσικού στοιχείου. δ) Σε συνάρτηση με το παραπάνω, έθνος και

ορθοδοξία ταυτίζονται. ε) Γίνεται συχνά σύνδεση και σύγκριση ιστορικών γεγονότων με πρωταγωνιστές τους "Έλληνες" που έλαβαν χώρα κατά την αρχαία, τη βυζαντινή και νεότερη ιστορία και παρουσιάζεται γραμμική η συνέχεια του ελληνικού έθνους. Λόγος και

εικόνα παρουσιάζουν έναν γραμμικο-συνεχή χρόνο (αρχαίος, μεσαιωνικός και νεότερος ελληνισμός), στον οποίο το έθνος είναι αδιάλειπτα ενεργό, ενώ ο εθνικός 'εαυτός', αναλλοίωτος από τους περσικούς πολέμους έως σήμερα ενεργεί παρόμοια. Στ) Η *πατρίδα παρουσιάζεται ως η υπέρτατη αξία* γι' αυτήν χρησιμοποιείται το συγγενικό λεξιλόγιο (μητέρα=πατρίδα, τέκνα=έθνος, αδέρφια=οι συνανήκοντες στην εθνότητα, συμπεριλαμβανομένων και των "αλύτρωτων" αδελφών), χαρακτηριστικό της εθνικιστικής παράδοσης λόγου, και η θυσία των τέκνων υπέρ της δηλώνεται ως καθήκον. ζ) Σε αφηγήσεις ή δραματοποιήσεις, στις οποίες τονίζεται η μαχητικότητα και ο ηρωισμός των Ελλήνων, τα γεγονότα *βίας περιγράφονται με έμφαση και συναισθηματισμό ή παριστάνονται ρεαλιστικά*. η) Ως "εθνικά σύμβολα" παρουσιάζονται η σημαία, θρησκευτικά σύμβολα -κυρίως ο σταυρός και μορφές ιερωμένων, η φιγούρα του τσολιά και ο πολεμικός εξοπλισμός του 1821.

II) Ο *εθνικός 'άλλος'*: Στη γιορτή της 25ης Μαρτίου ως 'άλλοι' παρουσιάζονται οι Τούρκοι, μέσω της αντιπαράθεσης με τους Έλληνες. Στις αφηγήσεις και στα ποιήματα "φυσικοποιούνται" κάποια χαρακτηριστικά των Τούρκων ή αυτοί δηλώνονται υποτιμητικά. Συνδέονται με δυσάρεστα ιστορικά γεγονότα για το εθνικό-συλλογικό υποκείμενο, στιγμές πολέμων και καταστροφών. Παρουσιάζονται ως μόνιμοι -σχεδόν προαιώνιοι- εχθροί των Ελλήνων, κατακτητές ή διεκδικητές της ελληνικής γης. Η πολιτική τους απορρέει από τη θρησκευτική τους πίστη.

III) Στις γιορτές του Νηπιαγωγείου και των Δημοτικών Σχολείων κάποιοι/ες μαθητές/τριες, κυρίως αυτοί/ές που αναλαμβάνουν ενεργητικό ρόλο στην παράσταση, υποδύονται ρόλους, εθνικού ή θρησκευτικού περιεχομένου, σε *αναπαραστάσεις* και *δραματοποιήσεις* και είναι μεταμφιεσμένοι/ες. Κάποιοι/ες φέρουν την *ενδυμασία* που απαιτεί ο ρόλος τους στη δραματοποίηση που συμμετέχουν ή είναι ενδεδυμένα με τις "εθνικές στολές", "τσολιάδες" και "Αμαλίες".

Οι μεταμφιέσεις αυτές, σε συνάρτηση με τη γενικότερη περιρρέουσα ατμόσφαιρα, φαίνεται πως αποβλέπουν στην ταύτιση των μαθητών/τριών με τα εθνικά πρότυπα που υποδύονται ή με τον εθνικό 'εαυτό' ως σύμβολο (τσολιάς, Αμαλία) και πως συνιστούν ένα εθιμοτυπικό μήση τους στην εθνική ομάδα.

IV) Εκτός από τις προαναφερθείσες τελετουργίες που λαμβάνουν χώρα στη διάρκεια της σχολικής γιορτής, ανήμερα της εθνικής επετείου, το σύνολο, συνήθως, των μαθητών/τριών στα επαρχιακά σχολεία, οι παρελαύνοντες ή ο/η σημαιοφόρος με τους παραστάτες/τριες στα αστικά σχολεία παρακολουθούν ή συμμετέχουν σε μια σειρά *τελετουργιών μύησης στην εθνική ομάδα* (παράδοση της σημαίας στο/ην σημαιοφόρο, εκκλησιασμός, κατάθεση στεφανιών στο μνημείο των πεσόντων, παρέλαση).

Β) Η έρευνα

1) Με αφετηρία την επιχειρηματολογία που αναπτύσσουν οι προαναφερθείσες διεπιστημονικές παραδοχές, στην παρούσα έρευνα επιδιώκω να μελετήσω τον τρόπο κατασκευής της εθνικής ταυτότητας και της ετερότητας μέσω λεκτικών και οπτικών κειμένων, -ενταγμένων στο πλαίσιο τους-, τα οποία συμπεριλαμβάνονται στη σχολική γιορτή της 25^{ης} Μαρτίου.

2) Μεθοδολογία

I) Τα υλικό της ανάλυσης αποτελούν:

α) Μια αφίσα (εκδόσεις Ρέκου, Θεσσαλονίκη- Αθήνα, 212804100/1, με την υπογραφή Ευαγγελίδης, "Κύβος")⁷ που διακοσμούσε το σχολικό χώρο ενός επαρχιακού Δημοτικού Σχολείου του Ν. Χαλκιδικής στη γιορτή της 25ης Μαρτίου το σχολικό έτος 2003-2004.

β) Ένας πανηγυρικός λόγος, τον οποίο εκφώνησε ένας δάσκαλος στο πλαίσιο της ίδιας γιορτής.

II) Τα παραδείγματα της ανάλυσης:

α) Η 'γραμματική του οπτικού κειμένου' (Grammar of Visual Design) συνιστά ένα κριτικό μεθοδολογικό εργαλείο, το οποίο διαμόρφωσαν οι G. Kress και Th. Van Leeuwen (1996) με βάση τη θέση ότι η οπτική επικοινωνία, όπως και η γλωσσική, έχει τους κανόνες της και τη γραμματική της και είναι προϊόν των κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών, παραγόμενη και χρησιμοποιούμενη από παράγοντες που εντοπίζονται σε κοινωνικές και πολιτισμικές δομές εξουσίας (Kress 1992), και σκοπό την ανάλυση πολυτροπικών κειμένων.

Με το παράδειγμα αυτό αναλύω την αφίσα, επιχειρώντας να αποκαλύψω το ιδεολογικό της περιεχόμενο, βάσει τριών «μεταλειτουργιών», της αναπαραστατικής, της διαπροσωπικής και της κειμενικής, ως εξής (Kress & Van Leeuwen 1996, Van Leeuwen 1992, Μπονίδης 2004B):

i) Με την αναπαραστατική ή ιδεατική μεταλειτουργία εξετάζω, αφενός, τον τρόπο αναπαράστασης των απεικονιζόμενων προσώπων, τόπων και αντικειμένων στην αφίσα (ευκρίνεια, μέγεθος, σχήμα, χρώμα) και, αφετέρου, τη μεταξύ τους σχέση (ενεργητικοί και παθητικοί ρόλοι, ενέργειες μεταβατικής ή αμετάβατης δράσης και αντίδρασης).

ii) Με τη διαπροσωπική μεταλειτουργία εξετάζω τη σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στα αναπαραστώμενα πρόσωπα, τόπους και αντικείμενα της αφίσας και στον/ην αναγνώστη/τρια της μέσω της επαφής (μέσω του βλέμματος), της κοινωνικής απόστασης (με τη χρήση κοντινού, μέσου, μακρινού πλάνου και των διαβαθμίσεών τους) και της προοπτικής (οριζόντια ή κάθετη γωνία θέασης των απεικονιζόμενων στην αφίσα).

⁷ Η υπό ανάλυση εικόνα διακοσμεί το σχολικό χώρο κατά την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου. Κατά την καταγραφή σχετικού εκπαιδευτικού υλικού την εντόπισα στο αρχείο εννέα πρωτοβάθμιων σχολείων, ενώ κατά τη συλλογή του υπό έρευνα υλικού κατεγράφη επτά φορές: στην είσοδο ενός Νηπιαγωγείου και στον τοίχο ενός άλλου, στο διάδρομο τριών Δημοτικών Σχολείων και ενός Γυμνασίου και στην αίθουσα πολλαπλών χρήσεων ενός Δημοτικού, στην οποία παραμένει αναρτημένη κατά τη διάρκεια όλης της σχολικής χρονιάς. Ερωτώμενοι/ες δε οι μαθητές/τριες των συγκεκριμένων σχολείων στην πλειονότητά τους σημειώνουν ότι την έχουν προσέξει, γιατί "έχει ωραία χρώματα", "είναι πολύ ζωντανή", "οι Έλληνες σφάζουν τους Τούρκους", "οι Έλληνες φορούν ωραίες φορεσιές".

iii) Με την *κειμενική μεταλειτουργία* αναλύω τη δομή της αφίσας: κάθε στοιχείο, σύμφωνα με τη γραμματική αυτή, που βρίσκεται αριστερά του οπτικού κειμένου παρουσιάζεται ως *το δεδομένο*, δεξιά ως *το νέο ή ξένο/ διαφορετικό*, στο υψηλότερο σημείο ως *το ιδεώδες* και στη βάση ως *το πραγματικό*. Τέλος, εάν απεικονίζεται κάποιο στοιχείο στο κέντρο του, τότε αυτό αποτελεί τον *ιδεολογικό πυρήνα της πληροφορίας*, ενώ τα υπόλοιπα στοιχεία λειτουργούν συνεπικουρικά προς αυτόν.

β) Η *κριτική ανάλυση λόγου* (Critical Discourse Analysis/ Kritische Diskursanalyse) (Fairclough 1992, 1995, 1996, 1997, Fairclough & Wodak 1997, Jäger 2004, M. Jäger & S. Jäger 2007), επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στην εξέταση της σχέσης γλώσσας-κειμένων και ιδεολογίας: κάθε κείμενο, αφενός, αντιμετωπίζεται ως φορέας ιδεολογικού περιεχομένου, το οποίο εντοπίζεται στις δομές του λόγου, και, αφετέρου, θεωρείται ότι επηρεάζει τις σχέσεις εξουσίας, καθώς μπορεί να τις συντηρεί ή να τις υπονομεύει (Wodak 1989). Στους κοινωνικούς θεσμούς, μεταξύ των οποίων και ο σχολικός, οι επιμέρους ομάδες του θεσμού σχετίζονται με διαφορετικούς 'ιδεολογικούς σχηματισμούς του λόγου' (ideological-discursive formations). Συνήθως, ένας από αυτούς τους σχηματισμούς είναι ο κυρίαρχος, ο οποίος έχει ως βασικό χαρακτηριστικό του την ικανότητα να «*φυσικοποιεί*» τις ιδεολογίες, να επιτυγχάνει δηλαδή την εξασφάλιση της αποδοχής τους ως «μη ιδεολογιών» και της μετατροπής τους, εντέλει, σε «κοινή λογική» (Fairclough 1995). Η κριτική ανάλυση λόγου θέτει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της την παραπάνω διαδικασία και αποβλέπει στο ακριβώς αντίθετο, στην «*αποφυσικοποίηση*», δηλαδή, των ιδεολογιών.

Στην ανάλυση του πανηγυρικού εφαρμόζω το μεθοδολογικό παράδειγμα *κριτικής ανάλυσης λόγου* του S. Jäger (2000, 2004), ως εξής:

i) *Αναλύω τη μακρο-δομή των «αποσπασμάτων λόγου»* (Diskursfragmente)⁸ στο πλαίσιο της οποίας μελετώ τη δομή του κειμένου, μετρώ την έκτασή του, ορίζω το κειμενικό είδος στο οποίο ανήκει, το αφηγηματικό σχήμα στο οποίο αντιστοιχεί και προσδιορίζω το σκοπό για τον οποίο συνεγράφη και τη λειτουργία που επιτελεί στο πλαίσιο της γιορτής.

ii) *Αναλύω το γλωσσικό πλαίσιο του κειμένου*: εξετάζω το κείμενο στο ευρύτερο γλωσσικό του πλαίσιο, τις «*δεσμίδες λόγου*» (Diskursstränge)⁹, στις οποίες είναι ενταγμένο οριζόντια (σε σύγχρονους λόγους) και κάθετα (ιστορικά). Έτσι, εξετάζω το κείμενο τοποθετημένο ιστορικά και κοινωνικά, διερευνώντας τη σχέση του με άλλα, συναφούς θεματολογίας, κείμενα, που προηγούνται ή έπονται χρονικά σε σχέση με αυτό ή που είναι σύγχρονά του (διακειμενικότητα).

iii) *Εξετάζω το μη γλωσσικό του πλαίσιο του κειμένου*, το ευρύτερο, δηλαδή σύγχρονο ιστορικό, κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, πολιτισμικό και ιδεολογικό πλαίσιο, στο οποίο είναι ενταγμένο.

iv) *Αναλύω ενδελεχώς το λόγο του κειμένου, στο πλαίσιο της μικρο-ανάλυσης των «αποσπασμάτων λόγου»*: εξετάζω τον τρόπο με τον οποίο αρχίζει και τελειώνει κάθε θέμα στο κείμενο, τον τρόπο με τον οποίο πραγματώνεται η διαδοχή των προτάσεων, των παραγράφων και των νοηματικών ενοτήτων (συνεκτικότητα και συνοχή του κειμένου), την ύπαρξη και τη λειτουργία των «*συλλογικών συμβόλων*», την ύπαρξη και τη λειτουργία των «*κόμβων*» (Knoten), αναλύω τις προτάσεις και τη σύνδεσή τους, τις γλωσσικές ιδιαιτερότητες και την τροπικότητα του κειμένου, το ρόλο και τη λειτουργία των ρημάτων, των ουσιαστικών, των αντωνυμιών, των επιθέτων, των επιρρημάτων και των άρθρων, τη λειτουργία της μεταφοράς, της παρομοίωσης, των παροιμιών και των ιδιωματισμών, τη χρήση εξειδικευμένης γλώσσας, την ύπαρξη πληροφοριών στο κείμενο που προϋποθέ-

⁸ Ως «*απόσπασμα λόγου*» ορίζεται το κείμενο ή το τμήμα ενός κειμένου, το οποίο πραγματεύεται ένα συγκεκριμένο θέμα (Jäger 2004),.

⁹ Ως «*δεσμίδα λόγου*» ορίζεται ένα συγκεκριμένο σύνολο αποσπασμάτων λόγου με ποικίλη θεματολογία ή ενιαία θεματολογία (Jäger (2004).

τους προηγούμενη γνώση, τις διατυπώσεις του κειμένου που μπορούν να οδηγήσουν σε επαγωγές, καθώς και τις στρατηγικές της επιχειρηματολογίας (λ.χ. σχετικοποίηση, άρνηση/ απόρριψη, γενίκευση) που επιστρατεύει ο/η συντάκτης/τρια του κειμένου.

ν) Παρουσιάζω το μετακείμενο της ανάλυσής μου αναφορικά με την κατασκευή της ταυτότητας και ετερότητας μέσω του συγκεκριμένου λόγου, γνωρίζοντας ότι σε αυτό παρουσιάζω την δική μου εναλλακτική εκδοχή ανάγνωσής του.

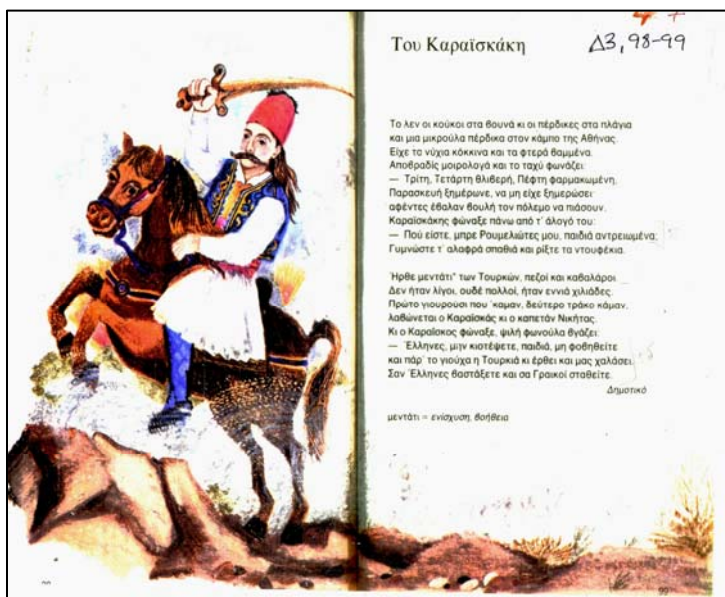
3) Οι αναλύσεις

1) Η αφίσα με θέμα την 25η Μαρτίου

α) Το σχολικό πλαίσιο

i) Η διοργάνωση της σχολικής εκδήλωσης: Στη δίμηνη διάρκεια της διοργάνωσης (από 1.02. έως 24.03.), την οποία είχαν αναλάβει δύο δασκάλες, οι εκπαιδευτικοί επέλεξαν, καταρχάς, τα κείμενα που απήγγειλαν κάποιοι από τους μαθητές και τις μαθήτριες όλων των τάξεων, τα τραγούδια της χορωδίας και το θεατρικό έργο και συνέταξαν το πρόγραμμα της εκδήλωσης, με κριτήριο «να μάθουν τα παιδιά την ιστορία τους και να τη σέβονται» (Χ.Γ., δασκάλα), ενώ για τη μία δασκάλα «να δώσουμε και το θρησκευτικό τόνο που πρέπει» (Α.Δ., δασκάλα). Στη συνέχεια, το σύνολο των εκπαιδευτικών του Σχολείου επέλεξε τους μαθητές και τις μαθήτριες που θα συμμετείχαν άμεσα στην εκδήλωση και τους/τις διένειμε τα κείμενα που απήγγειλαν, καθώς και τους ρόλους που δραματοποίησαν. Οι εκπαιδευτικοί -χωρίς να έχουν λάβει θεατρική εκπαίδευση- επιμελήθηκαν «αναγκαστικά» (Χ.Γ., δασκάλα) τη δραματοποίησή κάποιων κειμένων και άμεσα ξεκίνησαν τη σκηνοθεσία και τις δοκιμές, οι οποίες διήρκεσαν έως την παραμονή της εκδήλωσης. Οι μαθητές και οι μαθήτριες αποστήθισαν τους ρόλους τους, ενώ οι γονείς τους ανέλαβαν την εύρεση των θεατρικών ενδυμάτων και συνέβαλαν στη συλλογή υλικού για τα σκηνικά της παράστασης. Για τις συναντήσεις τους οι άμεσα συμμετέχοντες και συμμετέχουσες απείχαν από κάποιες ώρες μαθημάτων τους (οι μαθητές/τριες) ή εργάζονταν γι' αυτή στον ελεύθερο χρόνο τους (εκπαιδευτικοί και μαθητές/τριες). Η προσπάθεια των εκπαιδευτικών επικεντρώθηκε στην προσαρμογή των δρώντων στο πρόγραμμα που σχεδίασαν, στην καλύτερη απαγγελία του κειμένου από το κάθε παιδί και στη βελτίωση της χορωδίας. Στις συναντήσεις έλαβαν χώρα μεταξύ τους συζητήσεις εθνικο-ιστορικού περιεχομένου, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις ο λόγος των εκπαιδευτικών ήταν εθνικοφρονηματιστικός (π.χ. «παίξτε πιο ζωντανά, όχι έτσι κοιμισμένα. Τι ήρωες είστε; Με το σκετς θα δείξετε πόσο ένδοξη είναι ιστορία της πατρίδας σας» (Α.Δ., δασκάλα).

ii) Τα κείμενα των επίσημων προδιαγραφών της διδασκαλίας: Σύμφωνα με τα αναλυτικά προγράμματα στις παραμονές της 25ης Μαρτίου 2004 διδάχθηκαν,

επ' ευκαιρία του εθνικού εορτασμού, τα παρακάτω κείμενα, τα οποία συμπεριλαμβάνονταν ως περιεχόμενα και στα σχολικά βιβλία των εκπαιδευτικών και μαθητών/τριών:

Γλωσσικό μάθημα

Α' τάξη, Η γλώσσα μου, 2ο μέρος:

- Το κλεφτόπουλο, δημοτικό.

Β' τάξη, Η γλώσσα μου, 3ο μέρος:

- Το κλεφτόπουλο και το δένδρο, δημοτικό.

Γ' τάξη, Η γλώσσα μου, 3ο μέρος:

- Για τη λευτεριά, ποίημα του Β. Ρώτα,

- Του πολέμου του '21, δημοτικό,

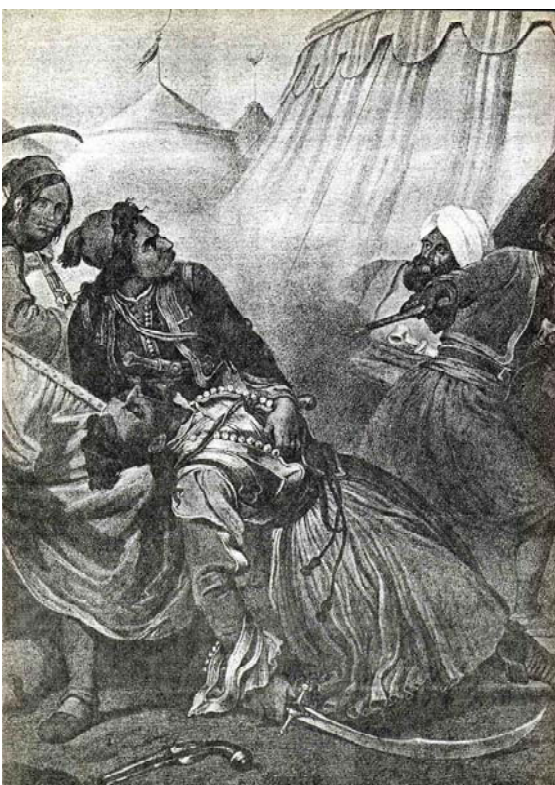
- Το κυπαρίσσι του Μιστρά, λαϊκός θρύλος,
Δ' τάξη, Η γλώσσα μου, 3ο μέρος:

- Του Καραισκάκη, δημοτικό,
- Το δειλό αγόρι του νησιού, διήγημα της Ντενίζ Ρώντα.

Ανθολόγιο Β' μέρος:

- Χορεύουν τα κλεφτόπουλα, δημοτικό
Ε' τάξη, Η γλώσσα μου, 3ο μέρος:

- Ο Διονύσιος Σολωμός για το πολιορκημένο Μεσολόγγι και τους Μεσολογγίτες,
- Ο κρεμμυδάς του Γ. Βλαχογιάννη.

Μελά, Δ. (επιτοπεία) κ.ά. (2003), *Στα νεότερα χρόνια. Ιστορία της Στ' Δημοτικού*, Αθήνα: ΟΕΔΒ, σ. 116

Στ' τάξη, Η γλώσσα μου, 3ο μέρος:

- Από τα απομνημονεύματα του Κολοκοτρώνη.

Ανθολόγιο Γ' μέρος:

- Η σύλληψη του Ρήγα του Θ. Πετσάλη,
- Της Λιάκαινας, δημοτικό,
- Οι Μισολογγίτισσες, ποίημα του Δ. Σολωμού,
- Απομνημονεύματα (απόσπασμα) του Γιάννη Μακρυγιάννη,
- Άγουρα ανθίσματα του Γιάννη Βλαχογιάννη,
- Το φιλί του Μάρκου, δημοτικό,
- Του κλέφτη το κιβούρι, δημοτικό.

Εμείς και ο κόσμος: Α' τάξη, ενότητα «25^η Μαρτίου 1821»,

Μελέτη του Φυσικού κόσμου: Δ' τάξη, 1^ο μέρος, ενότητα «Τα εθνικά μας σύμβολα»,
Κοινωνική και πολιτική αγωγή: Στ' τάξη, ενότητα «Κράτος και έθνος»,

Ιστορία: Στ' τάξη, τα κεφάλαια «Ο ελληνισμός μετά την άλωση» και «Η μεγάλη επανάσταση», στα οποία παρουσιάζονται οι συνθήκες ζωής των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η προετοιμασία και, ιδιαίτερα αναλυτικά, τα γεγονότα της Επανάστασης και καλύπτουν το 53% της έκτασης του σχολικού βιβλίου.

Η ανάλυση των παραπάνω πολυτροπικών κειμένων φανερώνει ότι η παρουσίαση του ελληνικού έθνους, της εθνικής δράσης και της εθνικής συνέχειας σε αυτά αγγίζουν πολλές φορές τα όρια του εθνοκεντρισμού-εθνικισμού, ενώ οι Τούρκοι χαρακτηρίζονται αρνητικά και συνδέονται με πολεμικά γεγονότα και καταστροφές. Τα κείμενα αυτά, εντασσόμενα στο πλαίσιο της εθνικής επετειού, 'επικοινωνούν' με τα σχολικά και εξωσχολικά κείμενα που χρησιμοποιούνται ή παράγονται για την εθνική γιορτή (διακόσμηση χώρου, κείμενα εκδήλωσης, ΜΜΕ).

iii) Η διακόσμηση του σχολικού χώρου. Οι δύο προαναφερθέντες εκπαιδευτικοί, μαζί με μαθητές και μαθήτριες της Στ΄ τάξης, μία εβδομάδα πριν από τη σχολική γιορτή, διακόσμησαν τους κοινόχρηστους χώρους του σχολείου (διαδρόμους, πόρτες, αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, κλιμακοστάσιο, προαύλιο) με υλικό που υπήρχε στο αρχείο του σχολείου, το οποίο είτε το τοιχοκόλλησαν αυτούσιο (π.χ. αφίσες, πίνακες ζωγραφικής, σημαίες) είτε το συμπεριέλαβαν σε δικές τους συνθέσεις, στις οποίες περιείχονταν προσωπογραφίες ηρώων, αναπαραστάσεις μαχών, σταυροί, δάφνες, σημαίες και γλωσσικά μηνύματα.

Ταυτόχρονα, κατά το διάστημα αυτό, οι μαθητές και οι μαθήτριες όλων των τάξεων παρήγαγαν δικά τους σχετικά έργα (ζωγραφίες, χειροτεχνίες, συνθέσεις υλικού που συνέλεξαν), με τα οποία διακόσμησαν την αίθουσα διδασκαλίας τους.

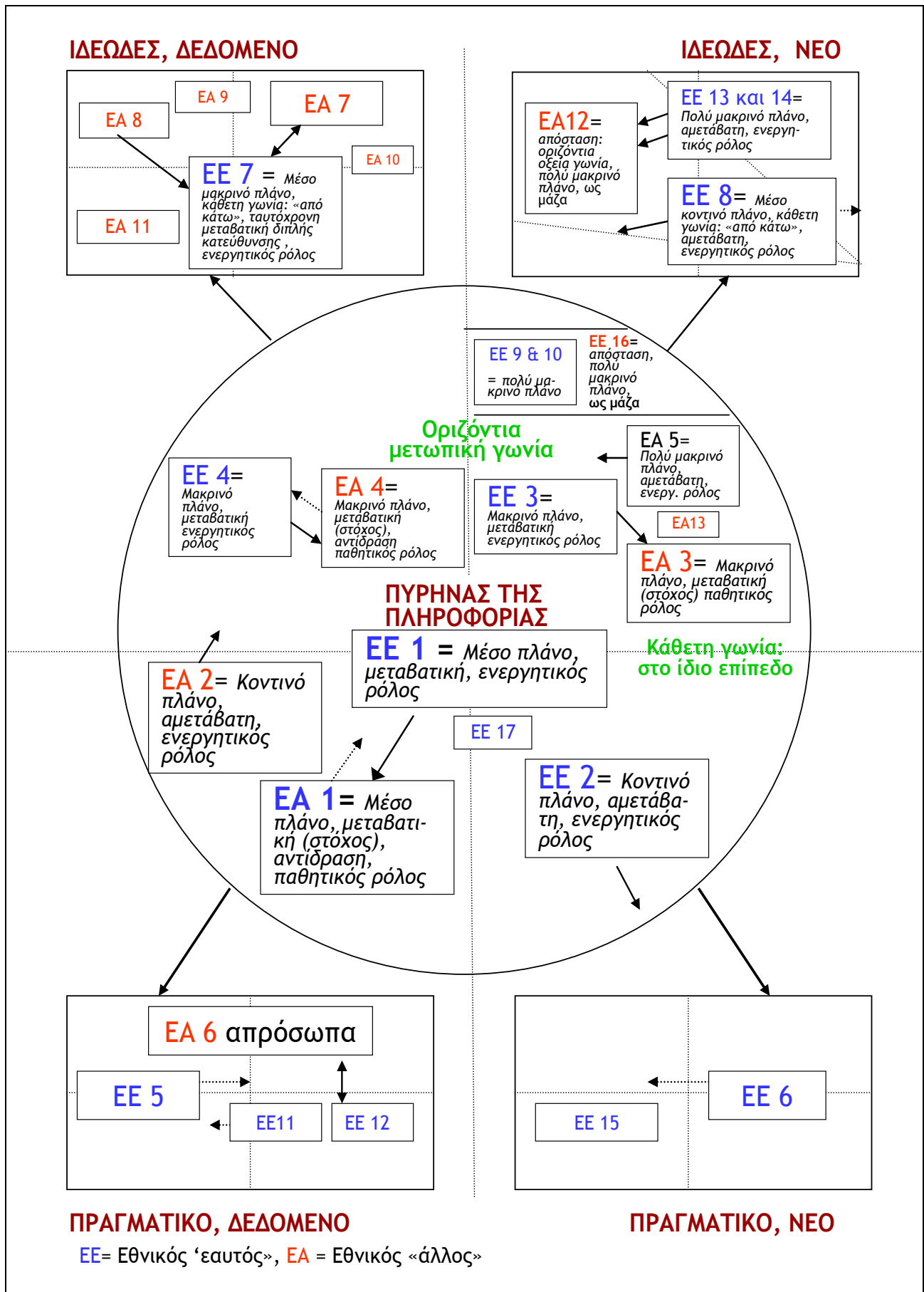
Οι αναλύσεις του ιδεολογικού περιεχομένου της διακόσμησης αυτής συμφωνούν με τα αντίστοιχα δεδομένα της προηγούμενης έρευνας που παρουσίασα παραπάνω (σσ. 4-5).

Σε μία σύνθεση (βλ, στο παρόν κείμενο, σ. 6) που τοποθετήθηκε στην αίθουσα πολλαπλών χρήσεων συμπεριελήφθη και η παρακάτω αφίσα:

Β) Το οπτικό κείμενο

γ) Το μετα-κείμενο: Η κατασκευή της ταυτότητας και ετερότητας στην αφίσσα

Στη εικόνα αυτή τον **ιδεολογικό πυρήνα της πληροφορίας** (στο κέντρο) συνιστά ο αγέρωχος και στιβαρός, μαχόμενος, νικητής εθνικός 'εαυτός' (EE1)¹⁰. Αυτός παρουσιάζεται πλαισιωμένος από ομοεθνείς (EE2, EE3, EE4) και εθνικούς 'άλλους' (EA1, EA2, EA3, EA4), σε μια κατασκευασμένη στιγμή του παρελθόντος, που είναι τοποθετημένη μέσα σε ένα κυκλικό πλαίσιο έντονου κίτρινου χρώματος -ώστε να τονίζεται ανάμεσα στα υπόλοιπα στοιχεία της εικονογραφικής επικοινωνίας- και περιβάλλεται από δάφνες και έναν πάπυρο, στον οποίο περιέχεται το μήνυμα "ΖΗΤΩ Η 25η ΜΑΡΤΙΟΥ" και το σύμβολο του σταυρού, ενώ οι άκρες του δένονται με τα στεφανωμένα με δάφνες όπλα του '21. Αυτή η πολεμική στιγμή μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων έλαβε χώρα, σύμφωνα με τη φαντασία του ζωγράφου, έξω από ένα τείχος κατά την έξοδο του Μεσολογγίου (η πληροφορία δίνεται γραμμμένη μεταξύ εικόνας και παπύρου: "Η Έξοδος του Μεσολογγίου").

Σχέσεις μεταξύ των απεικονιζομένων: ενεργητικοί και παθητικοί ρόλοι

Στην απεικόνιση αυτή, μολονότι το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός παραπέμπει σε ήττα του εθνικού 'εαυτού', ως κυρίαρχο δρών πρόσωπο εμφανίζεται ο Έλληνας: Οι έλληνες πολεμιστές αναλαμβάνουν ενεργητικούς ρόλους (EE1, EE2, EE3, EE4), ενώ οι ενέργειές τους είναι μεταβατικές, καθώς ετοιμάζονται να σφάξουν τους ηττημένους εθνικούς 'άλλους' (EA1, EA3, EA4), οι οποίοι, έχοντας παθητικό ρόλο είτε αντιδρούν με το βλέμμα τους (EA1) στην ενέργεια του Έλληνα είτε αποτελούν απλώς το στόχο της ενέργειας αυτής (EA3). Οι Έλληνες όρθιοι κοιτάζουν προς το μέρος των Τούρκων (EE1, EE3, EE4), οι οποίοι γονατιστοί βλέπουν με αγωνία ή ικετευτικά προς την πλευρά των νικητών (EA1, EA3, EA4). Εξάριση αποτελούν δύο τούρκοι πολεμιστές (EA2, EA5), οι οποίοι ενεργούν, χωρίς, ωστόσο, να υπάρχει αποδέκτης της ενέργειάς τους. Η σχέση που δημιουργείται μεταξύ των δύο απεικονιζόμενων εθνικών ομάδων είναι σχέση εχθρική, νικητή και ηττημένου.

Σχέσεις μεταξύ των απεικονιζομένων και του θεατή: επαφή, απόσταση, προοπτική

Μεταξύ των αναπαριστάμενων ελλήνων νικητών-πολεμιστών και των θεατών, μολονότι δε δημιουργείται -σε φαντασιακό επίπεδο- επαφή, δεδομένου ότι δεν τους κοιτάζουν μέσα από την εικόνα κατευθείαν στα μάτια, δημιουργούνται σχέσεις, καθώς οι μορφές αυτές (EE1, EE2):

α) παρουσιάζονται σε μέσο πλάνο και "...είναι σαν να βλέπουμε ανθρώπους που μας είναι λίγο ή πολύ στενά γνώριμοι. Είναι ορατό κάθε σημείο του προσώπου τους και η έκφρασή τους. Βρίσκονται τόσο κοντά, ώστε δίνουν την εντύπωση ότι μπορούμε να τα αγγίξουμε. Αυτά μας αποκαλύπτουν την ατομικότητά τους και την προσωπικότητά τους" (Van Leeuwen, 1992),

β) είναι τοποθετημένες σε οριζόντια μετωπική γωνία, η οποία δημιουργεί στο θεατή την αίσθηση της εμπλοκής, δηλώνοντάς του ότι "ό,τι βλέπεις εδώ είναι τμήμα του δικού μας κόσμου, κάτι στο οποίο εμπλεκόμαστε" (Van Leeuwen, 1992), και

γ) η κάθετη γωνία βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το θεατή, δημιουργώντας με αυτόν σχέση ισότητας.

Αντίθετα, ο ηττημένος εθνικός 'εαυτός' (EE16) παρουσιάζεται σε πολύ μακρινό πλάνο ως μάζα, αποτελεί εικόνα που δεν αρμόζει στον Έλληνα και "είναι σαν να βλέπουμε ξένους, οι οποίοι δεν έχουν ούτε πρόκειται να αποκτήσουν επαφή μ' εμάς. Είναι θεατοί ως περιγράμματα, απρόσωπα, ως τύποι και όχι ως άτομα" (Van Leeuwen & Kress, 1995).

Ο εθνικός 'άλλος' από την άλλη, δε δημιουργεί, ούτε επαφή ούτε σχέση με το θεατή, καθώς παρουσιάζεται σε μέσο πλάνο από τα πλάγια (EA1, EA2) ή σε μακρινό (EA3, EA4) ή πολύ μακρινό πλάνο (EA5).

Η κειμενική δόμηση της αφίσας

Τα υπόλοιπα στοιχεία της εικόνας αναλαμβάνουν σε κάποιο βαθμό μια υποβοηθητική προς την πληροφορία του κέντρου λειτουργία, παίζουν το ρόλο του μέρους σε σχέση

¹⁰ Οι κωδικοί παραπέμπουν στη σχηματοποιημένη ανάλυση της εικόνας αυτής (βλ. σ. 11).

προς το όλο. Έτσι, το ιδεολογικό περιεχόμενο του μηνύματος "ο γενναία μαχόμενος εθνικός 'εαυτός' εναντίον του εχθρού, ο ανώνυμος νικητής Έλληνας" πλαισιώνεται από τέσσερις εικόνες στις οποίες απεικονίζονται τρεις αγωνιστές και μία αγωνίστρια του '21, ως εξής:

Στο χαμηλότερο σημείο των ορίων της εικόνας παρουσιάζεται: α) ως *δεδομένο-πραγματικό*, δηλαδή ως γνωστή, οικεία, αποδεκτή και "προσγειωμένη" πληροφορία, ο Α. Μιαούλης (ΕΕ5) σε μία φανταστική στιγμή κατά την οποία λαμβάνει χώρα μία ναυμαχία, σε μέσο πλάνο και σε οριζόντια μετωπική γωνία. Ο εθνικός ήρωας δίνει εντολές σε δύο συμπολεμιστές του (ΕΕ11, ΕΕ12), ενώ στο βάθος μία τουρκική φρεγάτα φλέγεται (ΕΑ6), β) ως *πραγματικό-νέο*, δηλαδή ως "προσγειωμένη", γνωστή, αλλά καινοτόμος και υπό έλεγχο πληροφορία, η μορφή ενός *γυναικείου* εθνικού προτύπου (το νέο), της Λ. Μπουμπουλίνας (ΕΕ6), σε μέσο κοντινό πλάνο, σε οριζόντια μετωπική γωνία και στο ίδιο επίπεδο με το θεατή, η οποία, ωστόσο, δεν παρουσιάζεται σε στιγμή μάχης· απλώς παρακολουθεί το στόλο της.

Στο επάνω τμήμα της εικόνας παρουσιάζεται:

α) ως *δεδομένο-ιδεώδες*, δηλαδή ως γνωστή, οικεία και ιδεολογικά σημαντική πληροφορία, καθώς δείχνει "πως θα έπρεπε να είναι" ο εθνικός 'εαυτός', ο Α. Διάκος (ΕΕ7), σε μέσο μακρινό πλάνο, οριζόντια μετωπική γωνία, αλλά κάθετη γωνία "από κάτω", ώστε "να έχει (συμβολική) δύναμη και να ασκεί εξουσία στο θεατή γενικά ή στη φαντασία του, υποκινώντας τον να μιμηθεί αυτό που βλέπει" (Kress & Van Leeuwen, 1996). Το εθνικό πρότυπο, έχοντας ενεργητικό ρόλο σε ταυτόχρονη συναλλαγή διπλής κατεύθυνσης με έναν εθνικό 'άλλο' (ΕΑ7), μάχεται ακόμη και με σπασμένο σπαθί εναντίον πλήθους εχθρών,

β) ως *ιδεώδες-νέο*, δηλαδή ως ιδεολογικά σημαντική πληροφορία, αλλά και ως πληροφορία που θέτει προβληματισμό, ο Θ. Κολοκοτρώνης (ΕΕ8), σε μέσο κοντινό πλάνο και κάθετη γωνία "από κάτω". Ο ήρωας-πρότυπο αναλαμβάνει ενεργητικό ρόλο, αλλά η ενέργειά του δεν έχει αποδέκτη. Η κατεύθυνση του χεριού του προς τη δύση ενδεχομένως να αποτελεί για το ζωγράφο το "νέο" ιδεολογικό μήνυμα (ο προσανατολισμός μας είναι προς τη δύση). Τέλος, σε πολύ μακρινό πλάνο και σε οριζόντια οξεία γωνία παριστάνεται ο εχθρικός στρατός ως μάζα (ΕΑ12).

Τα χρώματα της εικόνας είναι το έντονο γαλανό, το οποίο κυριαρχεί σε αυτήν, το λευκό του παπύρου και του πλαισίου της (εθνικά χρώματα) και το πράσινο στη δάφνης.

II) Ο πανηγυρικός με θέμα την 25η Μαρτίου

α) Το σχολικό πλαίσιο

ι) Προηγήθηκε η *σχολική εκδήλωση* την παραμονή της 25^{ης} Μαρτίου στην προαναφερθείσα αίθουσα πολλαπλών χρήσεων του σχολείου, με τη διακόσμηση που περιέγραφα παραπάνω. Το πρόγραμμα της εκδήλωσης είχε ως εξής:

- Χορωδία: Ακάθιστος Ύμνος
- *Εθνικός ύμνος* - έπαρση της σημαίας
Όλοι οι συμμετέχοντες και οι συμμετέχουσες τραγούδησαν σε στάση προσοχής, δείχνοντας -ή προσποιούμενοι/ες- σεβασμό στα σημαινόμενα των δύο αυτών εθνικών συμβόλων.
- «*Ευαγγελισμός*» του Μ. Εδελστάιν (ποίηση)
Το ποίημα αυτό δραματοποίησαν 4 μαθήτριες και 1 μαθητής, οι τρεις είναι αφηγήτριες, η μία υποδύεται, σύμφωνα με το κείμενο, την «*Παναγίτσα*» και ο μαθητής «*έναν άγγελο λαμπρό*»
- Χορωδία: 25^η Μαρτίου, δημοτικό
- «*25η Μαρτίου*» του Δ. Αναστασόπουλου (ποίηση 2 μαθήτριες)
- «*Εθνική γιορτή*» του Σ. Σπεράντζα (ποίηση 2 μαθήτριες)
- «*Ήπινα ραγιά*», δημοτικό -διασκευή Α. Καψάσκη (ποίηση 2 μαθητές)
- «*Το κρυφό σχολειό*» του Φ. Κριτέλη (ποίηση)

Το ποίημα δραματοποίησαν 2 μαθητές και 4 μαθήτριες. Μία μαθήτρια είναι αφηγήτρια, μία άλλη, ενδεδυμένη στα μαύρα και καθισμένη σε μια πολυθρόνα, υποδύεται τη «γιαγιά», και τα υπόλοιπα παιδιά υποδύονται τα εγγόνια της. Η γιαγιά αφηγείται ένα «*παραμύθι*» -στην πράξη απαγγέλει τον εθνικοθρησκευτικού περιεχομένου λόγο του ποιήματος αναφορικά με το «*κρυφό σχολειό*».

- «*Ο Θούριος*» του Ρήγα (απόσπασμα) (απαγγελία: 1 μαθητής)
- «*Η Δέσπω του Μπότση*», δημοτικό (απαγγελία: 1 μαθήτρια)
- Χορωδία: «*Σαράντα παλικάρια*», δημοτικό
- «*Ο Μάρκος Μπότσαρης*» του Σωτήρη Σκίπη (απαγγελία: 2 μαθητές)
- «*Η Λένω του Μπότσαρη*», δημοτικό (απαγγελία: 1 μαθήτρια)
- «*Η δόξα των Ψαρών*» του Δ. Σολωμού (απαγγελία: 1 μαθητής)
- Χορωδία: «*Έχε γεια καημένε κόσμε*», δημοτικό

Το συρτό χορεύουν στη σκηνή δέκα μαθήτριες, ενδεδυμένες με παραδοσιακές φορεσιές, οι οποίες, η μία μετά την άλλη, με άλμα προς τα παρασκήνια, αναπαριστούν το «*χορό του Ζαλόγγου*».

- 'Θεατρικό': «*Χρυσές σελίδες απ' το '21*» του Γ. Σμυρνιωτάκη
Μία ομάδα μαθητών/τριών παρουσίασε το παραπάνω "*πατριωτικό σκέτς*", σύμφωνα με τον υπότιτλο του κειμένου, στο οποίο, ανοίγοντας η σκηνή παρουσιάζεται η Ιστορία, μια μαθήτρια, με λευκό χιτώνα, έχοντας γραμμένη στο στήθος της, με χρυσά γράμματα, τη λέξη **ΙΣΤΟΡΙΑ**. Κρατά ένα μεγάλο βιβλίο από το οποίο υποτίθεται πως διαβάζει αργά το έργο της -στην πραγματικότητα το έχει αποστηθίσει και απαγγέλει ένα κείμενο που αναφέρεται στην επανάσταση του '21. Στη συνέχεια εμφανίζονται επί σκηνής, αφού προλογίσει η "Ιστορία", έξι έλληνες μαθητές που υποδύονται ισάριθμους ήρωες του '21, το Ρήγα Φεραίο, τον Υψηλάντη, τον Κολοκοτρώνη, τον Αθανάσιο Διάκο, τον Κανάρη και τον ηγούμενο Γαβριήλ, δύο έλληνες μαθητές που υποδύονται "τα παλικάρια", δύο *αλλοδαποί μαθητές*, από την Αλβανία και την πρώην ΕΣΣΔ, που υποδύονται τους Τούρκους (!) και, τέλος, επτά ελληνίδες μαθήτριες που υποδύονται αντίστοιχα τη Μπουμπουλίνα, την Κρυστάλλω, τη Δέσπω, τη Μάρω, τη Λάμπη και τη Νάση.
Ο λόγος του "σκετς" αυτού είναι συναισθηματικά και ιδεολογικά φορτισμένος και αντλεί κι αυτός την επιχειρηματολογία του από τη ρομαντική ιστοριογραφία και λογοτεχνία. Η φόρτιση αυτή ενισχύεται από τη σκηνοθεσία, τα κοστούμια, τους συμβολισμούς και το παίξιμο των ρόλων.¹¹

- Ανάγνωση ενός συμπερασματικού κειμένου από έναν μαθητή για τη γιορτή, με τον επίλογο:

«-*Ζήτω η επανάσταση του 1821!*

-*Τιμή και δόξα στους αθάνατους νεκρούς μας!*

-*Ζήτω η Ελλάδα!*».

- *Εθνικός ύμνος - υποστολή της σημαίας*

Οι αναλύσεις του περιεχομένου της εκδήλωσης αυτής βρίσκονται στο ιδεολογικό πλαίσιο με τη διακόσμηση του χώρου και το περιεχόμενο των γιορτών συνολικά (βλ. στο παρόν κείμενο σσ. 4-5).

ii) Εκτός από τις προαναφερθείσες τελετουργίες και τους συμβολισμούς που έλαβαν χώρα στη διάρκεια της σχολικής εκδήλωσης, ανήμερα της εθνικής επετείου το σύνολο των μαθητών/τριών του σχολείου παρήλασε και παρακολούθησε ή συμμετέσχε σε *μια*

¹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σκηνή κατά την οποία εμφανίζεται ο Αθανάσιος Διάκος: οι δύο αλλοδαποί μαθητές, κρατώντας μια σούβλα (!), μεταφέρουν στη σκηνή τον αλυσοδεμένο και ματωμένο, αλλά αλύγιστο το γενναίο ήρωα, τον οποίο υποδύεται ο γιος του δασκάλου, χτυπώντας τον, ενώ στους διαλόγους γίνεται λόγος για ψήσιμό του στην ανθρακιά (!).

σειρά τελετουργιών μύησης στην εθνική ομάδα, οι οποίες αρθρώνονται από συμβολικές πράξεις, απεικονίσεις και διατάξεις, ως εξής:

- *Παράδοση του εθνικού συμβόλου:* Ο διευθυντής, παρουσία του συνόλου των μαθητών/τριών, σε μια σύντομη τελετουργία παρέδωσε το εθνικό σύμβολο, το λάβαρο, το οποίο συνδέει τις δύο διαστάσεις της εθνικής ταυτότητας, την εθνική (σημαία, μπλε κοντάρι) και τη θρησκευτική (επίχρυσος σταυρός στην κορυφή του κονταριού, ο σταυρός της σημαίας) και είναι στολισμένο (επίχρυσα κορδόνια και φούντες, γαλάζιο βελούδο στο κοντάρι), στους άριστους μαθητές και μαθήτριες, στο μαθητή που το κράτησε και στους συνοδούς του. Ο σημαιοφόρος φορούσε λευκά γάντια, προκειμένου να κρατήσει τη σημαία. Ο σημαιοφόρος και οι παραστάτες/τριες οδήγησαν την υπόλοιπη ομάδα στην πομπή. Οι παραλαύνοντες/-ουσες έφεραν ομοιόμορφες ενδυμασίες, στα εθνικά χρώματα (γαλάζιο παντελόνι/φούστα, λευκό υποκάμισο).

- *Παρακολούθηση της επίσημης δοξολογίας, της επιμνημόσυνης δέησης και του πανηγυρικού της ημέρας:* Στην εκκλησία κάποιοι/ες μαθητές/-τριες άναψαν κεριά, προσκύνησαν τις εικόνες και σχημάτιζαν με το χέρι τους το σχήμα του σταυρού, όποτε το ορθόδοξο-βυζαντινό χριστιανικό τελετουργικό, στο οποίο ενέχεται την μέρα αυτή και η εθνική διάσταση (...των υπέρ πίστεως και πατρίδος πεσόντων...), το απαιτούσε. Το εθνικό σύμβολο και οι μαθητές/τριες-μέλη της εθνικής ομάδας δέχονται με το τελετουργικό αυτό την ευλογία της εκκλησίας (μεταφυσική διάσταση). Ο εκπαιδευτικός Κ.Μ. ανέγνωσε από άμβωνος τον παρακάτω πανηγυρικό της ημέρας.

Ο εκπαιδευτικός αυτός¹² είχε βρει κάποιους πανηγυρικούς σε σελίδες του διαδικτύου¹³ και τελικά, επιλέγοντας 'αποσπάσματα λόγου' από αυτούς, συνέθεσε τον υπό ανάλυση λόγο, με κριτήρια «να παρουσιάσει σύντομα το νόημα της γιορτής» και «να είναι αρεστός στους ακροατές του, κυρίως στον ιερέα και στο διευθυντή του σχολείου».

β) Το γλωσσικό κείμενο

1. "Αιδεσιμότατε, κύριε πρόεδρε, κυρίες και κύριοι, αγαπητοί μαθητές.
2. Ήταν άνοιξη, 25η Μαρτίου. Ένας άγγελος κατέβηκε από τον ουρανό για να πει στη Μαρία της Ναζαρέτ το "Χαίρε".
3. Ήταν άνοιξη, 25η Μαρτίου. Ένας αδύναμος και ταπεινός ιεράρχης, εκεί σε μία εκκλησία, μάζεψε μια χούφτα Έλληνες για να τους πει πως ήρθε η στιγμή που τόσα χρόνια καρτετούσαν, η στιγμή του ξεσηκωμού.
4. Γεμάτη βαριά σημασία αυτή η σύμπτωση. Θεϊκό σημάδι. Δύο Ευαγγελισμοί σε μία μέρα. Και οι δυο για όλους τους ανθρώπους. Ο ένας μας έπεισε για τον ερχομό του Θεανθρώπου, ο άλλος για τον ερχομό της λευτεριάς.
5. Οι λίγοι Έλληνες που βρέθηκαν εκείνη την ανοιξιότικη μέρα στην εκκλησία, πιστεύοντας στον αγώνα του Θεανθρώπου, άρχισαν το δεύτερο αγώνα, τον αγώνα της λευτεριάς. Η κραυγή 'Ελευθερία ή Θάνατος' τράνταξε τις ψυχές όλων. Μας απέδειξαν πως ήταν αποφασισμένοι για όλα.
6. Το ένα μετά το άλλο τα διάφορα μέρη μπαίνουν στη φωτιά του πολέμου. Πολεμούν άφοβα, θαρραλέα. Είναι άξιοι απόγονοι των πολεμιστών του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας. Έχουν συναίσθηση ότι είναι συνεχιστές της Ελληνικής παράδοσης και μάχονται με μοναδική τους επιδίωξη τη λευτεριά. Γίνονται ήρωες.
7. Μια νέα φωτεινή σελίδα στην ελληνική ιστορία γράφεται με μάχες και υπογράφεται με αίμα. Το θάνατο '21 μεγαλούργημα της ελληνικής φυλής, η δόξα και το καμάρι μας, υπήρξε η πιο σημαντική πτυχή της ιστορίας μας.

¹² Η βιογραφία του εκπαιδευτικού (ιδεολογία, πολιτικές πεποιθήσεις, άλλα κείμενά του κ.λπ.), στοιχεία τα οποία, δυστυχώς, δε συνέλεξα, αποτελούν ακόμη μια πτυχή του πλαισίου του συγκεκριμένου λόγου.

¹³(βλ. πανηγυρικούς ενδεικτικά: www.koufogiannis.freesevers.com/istoria17.htm, epyna.gr/show/march.doc, <http://dSPACE.lib.uom.gr/handle/2159/198>).

8. *Η νίκη της Τριπολιτσάς χαρίζει το μεθύσι του νικητή. Οι ραγιάδες είναι επιτέλους νικητές. Νικητές στα Δερβενάκια, στο Βαλτέτσι, στο Χάνι της Γραβιάς. Οι ελεύθεροι πολιορκημένοι του Μεσολογγίου επιχειρούν ηρωική έξοδο, οι γυναίκες του Σουλίου χορεύουν το χορό του θανάτου. Το Κούγκι, τα Ψαρά, η Χαλκιδική, η Νάουσα έγιναν βωμός για να μαρτυρούν πως η θέληση ενός λαού είναι ικανή να διδάξει πώς να ζει κανείς ελεύθερος.*
9. *Επτά ολόκληρα χρόνια αγώνες, θυσίες, ολοκαυτώματα. Πράξεις ανδρείας και ηρωισμού που υψώνουν τους αγωνιστές πάνω από τη σφαίρα του φθαρτού του γήινου. Κι ο Διάκος, ο Ανδρούτσος, ο Παπαφλέσσας, ο Καραϊσκάκης και τόσο άλλοι, βρέθηκαν δίπλα στους 300 του Λεωνίδα, στο Μιλτιάδη, στο Μεγαλέξανδρο, δίπλα σε όλους αυτούς που έζησαν, πολέμησαν και πέθαναν για την Ελλάδα. Με τη θυσία τους έγραψαν το όνομά τους με χρυσά γράμματα στις σελίδες της ελληνικής ιστορίας. Δεν έμεινε γωνιά της Ελληνικής γης που να μην γνωρίσει τη δόξα. Δεν έμεινε σπιθαμή της, που δε βάφτηκε στο αίμα. Πάνω από οχτακόσιες χιλιάδες ψυχές κάηκαν, για να λευτερώσουν κάπου ενάμιση εκατομμύριο λαού.*
10. *Η ελληνική λευτεριά ξεπήδησε περήφανη μέσα από ερείπια και θρήνους, καπνούς και αίματα, από τα κόκαλα των Ελλήνων τα ιερά. Στο όνομα του δικαίου, ορθώθηκε η Ελλάδα πάλι και απόκτησε την ανεξαρτησία για να συνεχίσει τον ιστορικό της δρόμο και να διδάξει στους λαούς της γης τις μεγάλες αρετές που τιμούν τους ανθρώπους.*
11. *Η 25η Μαρτίου είναι μέρα της πανανθρώπινης σωτηρίας, με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Είναι μέρα Εθνεγερσίας της Πατρίδας μας. Μέρα φωτός, δόξας και εθνικής αθανασίας. Είναι μέρα που διδάσκει το καθήκον προς την πατρίδα και την αγάπη για την ελευθερία.*
12. *Σήμερα δεν μπορούμε παρά να είμαστε περήφανοι για τον αγώνα αυτό και να πανηγυρίζουμε με λαμπρότητα τα ηρωικά κατορθώματα των αγωνιστών του '21.*
13. *Ας καλλιεργήσουμε τα χαρίσματά τους και ας παραμείνουμε πάντα Έλληνες για τους Έλληνες και την Ελλάδα. Οδηγός μας ας γίνει η γνώση της ιστορίας μας, η πίστη μας στο Θεό και στην πατρίδα, πυξίδα μας οι αρετές της φυλής μας και στόχος μας τα πεπρωμένα του έθνους μας.*
14. *Σας ευχαριστώ!"*

[Μετά τη λήξη του πανηγυρικού και του θρησκευτικού τελετουργικού οι μαθητές/τριες παρακολούθησαν την κατάθεση στεφανιών στο μνημείο των πεσόντων ηρώων από τους αντιπροσώπους τους παραστάτες, τήρησαν ενός λεπτού σιγή στη μνήμη των νεκρών προγόνων και, ακολουθώντας την ομάδα που φέρει το εθνικό σύμβολο και ενδεδυμένοι/ες στα εθνικά χρώματα ή τις εθνικές ενδυμασίες, παρήλασαν εμπρός από τους επισήμους της τοπικής κοινωνίας, δείχνοντας με τον τρόπο αυτό στα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας την ενσωμάτωσή τους στην εθνική ομάδα και, με το βηματισμό τους, τη (στρατιωτική) ετοιμότητά τους (να πολεμήσουν για την πατρίδα).]

γ) Το μετακείμενο: η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας και η ετερότητα στον πανηγυρικό

Ο παραπάνω λόγος, αφενός, εντάχθηκε στο προαναφερθέν θρησκευτικό τελετουργικό, στην εκκλησία του χωριού, αποκτώντας ένα συγκεκριμένο επικοινωνιακό πλαίσιο, και, αφετέρου, αναγνώσθηκε από δάσκαλο, ο οποίος, στο συγκεκριμένο ακροατήριο (αγρότες/-ισσες, μαθητές/-τριες), δημιουργεί ως ομιλητής προσδοκίες, π.χ. μπορεί να θεωρείται καλός γνώστης της ιστορίας, φορέας της 'αντικειμενικής' γνώσης.

Το πρωτότυπο δισέλιδο -χωρίς τίτλο, ανυπόγραφο, σε χαρτί A4, με 28 σειρές στην κάθε σελίδα- είναι φωτοαντίγραφο ενός δακτυλογραφημένου κειμένου, το οποίο φαίνε-

ται εμφανώς¹⁴ ότι αποτελεί συρραφή τριών αποσπασμάτων λόγου από άλλους πανηγυρικούς (1ο απόσπασμα: παράγραφοι 1-5, 2ο απόσπασμα: παράγραφοι 6-10, 3ο απόσπασμα: παράγραφοι 11-14).

Το κείμενο αυτό εντάσσεται στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο με τα προαναφερθέντα κείμενα (γλωσσικά και οπτικά), είναι μια ψευδεπίγραφη ιστορική αφήγηση και ως προς το είδος του συνιστά ένα ρομαντικό δράμα (βλ. Frye, 1957, Κωνσταντινίδου 2000), καθώς στην εξέλιξή του επικρατεί το καλό έναντι του κακού και η αρετή έναντι του δόλου (4. *τον ερχομό του Θεανθρώπου...*, *τον ερχομό της λευτεριάς...*, *10...να συνεχίσει τον ιστορικό της δρόμο και να διδάξει...τις μεγάλες αρετές*), το φως έναντι του σκοταδιού (11. *...μέρα φωτός...*), με τελικό αποτέλεσμα την απελευθέρωση του ανθρώπου και την υπέρβαση του κόσμου της εμπειρίας (9. *...υψώνουν τους αγωνιστές πάνω από τη σφαίρα του φθαρτού του γήινου...*), στην αιχμαλωσία της οποίας ο άνθρωπος περιέπεσε μετά την πτώση του.

Ο λόγος αυτός, αφενός, φυσικοποιεί και αναπαραγάγει την εθνικιστική ιδεολογία, μετατρέποντάς την σε "κοινή λογική" και, αφετέρου, κατασκευάζει εκδοχές της εθνικής ταυτότητας. Ως εργαλεία που ενισχύουν την ιδιότητα του πραγματικού λειτουργούν και *τα γλωσσικά χαρακτηριστικά του κειμένου* (δομή, συνεκτικότητα, λεξιλόγιο):

Το κείμενο χωρίζεται, μετά την με ιεραρχική σειρά προσφώνηση (*Αιδεσιμότητα, κύριε πρόεδρε, κυρίες και κύριοι, αγαπητοί μαθητές*), στην οποίας την κορυφή βρίσκεται ο θρησκευτικός ηγέτης και στη βάση οι μαθητές, σε δεκατέσσερις παραγράφους με διαφορετικές θεματικές, οι οποίες, ωστόσο, εμπλέκονται και συνδέονται μεταξύ τους με συνδετικές λέξεις ή φράσεις, τους "κόμβους" (2. *...Ήταν Άνοιξη 25^η Μαρτίου...*, 3. *Ήταν Άνοιξη 25η Μαρτίου...*, 4. *...σύμπτωση...*), οι οποίες καθιστούν ομαλή τη μετάβαση από παράγραφο σε παράγραφο, ώστε να υπάρχει αλληλουχία μεταξύ των επιμέρους θεμάτων της αφήγησης, χρονική ακολουθία και ευλογοφάνεια και να κατασκευάζεται, και με τον τρόπο αυτό, η πραγματικότητα. Ο λόγος είναι έντονα αφηγηματικός, στομφώδης και βερμπαλιστικός, καθώς, κατασκευάζοντας την αναπαράσταση του εθνικού 'εαυτού' χρησιμοποιεί πλήθος σχημάτων λόγου και άλλων γλωσσικών τεχνικών, για παράδειγμα:

i) ρήματα, ουσιαστικά και επίθετα σε σχήματα μεταφοράς και καταχρήσεως (3. *... μια χούφτα Έλληνες...*, 5. *...τράνταξε τις ψυχές...*, 7. *...φωτεινή σελίδα...*, 7. *...η ιστορία υπογράφεται με αίμα...*, 8. *...έγιναν βωμός...*, 10. *...ορθώθηκε η Ελλάδα...*, 11. *...η μέρα που διδάσκει...*, 13. *πυξίδα μας οι αρετές...*),

ii) επαναλήψεις (2. *...Ήταν άνοιξη, 25η Μαρτίου...* - 3. *...Ήταν άνοιξη, 25η Μαρτίου...*, 2. *...Ένας...* - 3. *... Ένας...*, 2. *...για να πει...* - 3. *...για να τους πει...*, 3. *...η στιγμή που τόσα χρόνια...* - *...η στιγμή του ξεσηκωμού...*, 4. *... δύο...* - *...και οι δύο...*, 5. *...πιστεύοντας στον αγώνα του Θεανθρώπου...*, *...άρχισαν το δεύτερο αγώνα...*, *...τον αγώνα της λευτεριάς...*, 7. *...γράφεται...* - *...υπογράφεται...*, 8. *...νικητής...* - *...νικητές...* - *...Νικητές...*, 9. *...δίπλα στους...* - *...δίπλα σε όλους*, 11. *...Η 25η Μαρτίου είναι...* - *...Είναι...* - *...Είναι*, 13. *...Ας...* - *...ας...* - *...ας...*),

iii) επίθετα ως προσδιορισμούς και κατηγορούμενα με θετική σημασιολογία για τον εθνικό 'εαυτό' (3. *...αδύναμος και ταπεινός ιεράρχης...*, 4. *...γεμάτη βαριά σημασία...*, 4. *...θεικό σημάδι...*, 5. *...το δεύτερο αγώνα...*, 6. *...πολεμούν άφοβα, θαρραλέα...*, 6. *...άξιοι απόγονοι...*, 7. *...φωτεινή σελίδα...*, 8. *...ηρωική έξοδο...*, 9. *...χρυσά γράμματα...*, 10. *...Η ελληνική λευτεριά ξεπήδησε περήφανη...*, 10. *...ιστορικό της δρόμο...*, 10. *...μεγάλες αρετές...*, 11. *...πανανθρώπινης σωτηρίας...*, 11. *...εθνικής αθανασίας...*, 12. *...ηρωικά κατορθώματα...*),

¹⁴ Φαίνεται από την αποτύπωση, ως ακνών γραμμών στο φωτοαντίγραφο, της κολλητικής ταινίας, με την οποία ο εκπαιδευτικός συνέραψε τα τρία διαφορετικά αποσπάσματα λόγου, αποσπώντας τα από το συγκείμενό τους, τους λόγους στους οποίους περιέχονταν, και δημιουργώντας μια νέα δεσμίδα λόγου.

iv) παρατακτική σύνδεση προτάσεων (13. ...*Ας καλλιεργήσουμε...και ας παραμείνουμε...*),

v) ασύνδετο σχήμα (8. ...*Οι ελεύθεροι πολιορκημένοι του Μεσολογγίου επιχειρούν ηρωική έξοδο, οι γυναίκες του Σουλίου χορεύουν το χορό του θανάτου...*), ώστε να παρουσιάζονται τα δύο γεγονότα ήττας του εθνικού 'εαυτού' ενωμένα σε ένα όλο,

vi) ελλειπίες προτάσεις, οι οποίες δίνουν στο λόγο ζωηρότητα και γοργότητα (4. ...*Θεϊκό σημάδι. Δύο Ευαγγελισμοί σε μία μέρα. Και οι δυο για όλους τους ανθρώπους...*),

vi) διατυπώσεις ακραίας περίπτωσης (3. ...*ήρθε η στιγμή που τόσα χρόνια καρτερούσαν...*, 4. ...*και οι δυο για όλους τους ανθρώπους...*, 9. ...*δεν έμεινε σπιθαμή της που δε βάφτηκε με αίμα...*, 12. ...*να είμαστε όλοι περήφανοι...*).

Παράλληλα, για την κατασκευή της εθνικής ταυτότητας χρησιμοποιούνται **ρητορικά σχήματα και στρατηγικές επιχειρηματολογίας**:

- Η αντίληψη της γραμμικής συνέχειας του **εθνικού χρόνου** κατασκευάζεται:

i) με τη δομή της αφήγησης, στην οποία παρουσιάζεται μία χρονική αλληλουχία (παρ. 2-10=τα συμβαίνοντα στο παρελθόν, 11-12=το παρόν, 13=το μέλλον),

ii) με τους ρηματικούς χρόνους, ιστορικό ενεστώτα, παρατατικό και αόριστο για το παρελθόν (2. ...*Ήταν ... κατέβηκε...*, 3. ...*μάζεψε...*, 5. ...*βρέθηκαν... άρχισαν... τράνταξε...απέδειξαν...*, 6. ...*μπαίνουν... πολεμούν... έχουν... είναι... Γίνονται*, 7. ...*γράφεται... υπογράφεται...*, 8. ...*χαρίζει... είναι... επιχειρούν... χορεύουν*, 9. ...*υψώνουν...*, 7. ...*υπήρξε...*, 9. ...*βρέθηκαν... έζησαν... πολέμησαν και πέθαναν...*, 10. ...*απόκτησε...*), ενεστώτα για το παρόν (11. ...*είναι... είναι... είναι...*, 12. *δεν μπορούμε...*) και την υποτακτική σύνταξη ή προτρεπτική υποτακτική έγκλιση για το μέλλον (10. ...*για να συνεχίσει...και να διδάξει...*, 13. ...*ας καλλιεργήσουμε...ας παραμείνουμε... ας γίνει*),

iii) με την επίκληση της ιστορίας ως επιστήμης που αναφέρεται στο παρελθόν του έθνους (7. *ιστορία γράφεται...*, 9. ...*έγραψαν...στις σελίδες...της ιστορίας*) και διδάσκει για το μέλλον του (10. ...*να συνεχίσει τον ιστορικό της δρόμο...*, 13. ...*η γνώση της ιστορίας μας...*).

iv) με τη σύνδεση του αρχαίου ηρωικού παρελθόντος με το αντίστοιχο νεότερο (6. ...*είναι άξιοι απόγονοι των πολεμιστών του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας...συνεχιστές της ελληνικής παράδοσης...*, 9. ...*Κι ο Διάκος, ο Ανδρούτσος, ο Παπαφλέσσας, ο Καραϊσκάκης... βρέθηκαν δίπλα στους 300 του Λεωνίδα, στο Μιλτιάδη, στο Μεγαλέξανδρο...*),

v) με συλλογικά σύμβολα (Kollektivsymbole) (Jäger, 2004), μεταφορές (10. ...*για να συνεχίσει τον ιστορικό της δρόμο...*),

vi) με την επιλογή συγκεκριμένων ουσιαστικών και την επαναληπτική χρήση κτητικών αντωνυμιών (14. ...*της ιστορίας μας... οδηγός μας... στόχος μας... της φυλής μας...του έθνους μας...*) και

vii) με επιθετικούς προσδιορισμούς (6. ...*άξιοι απόγονοι...συνεχιστές της ελληνικής παράδοσης...*, 10. ...*τον ιστορικό της δρόμο...*).

Ωστόσο, σε μία περίπτωση δημιουργείται μια α-χρονική πραγματικότητα και ασάφεια (2. ...*Ήταν άνοιξη, 25η Μαρτίου...* 3. ...*Ήταν άνοιξη, 25η Μαρτίου... Δύο Ευαγγελισμοί σε μία μέρα...*), προκειμένου να ενισχυθεί το επιχείρημα της μεταφυσικής διάστασης που ενέχεται στην έννοια της 'αναγέννησης' του έθνους, ενώ σε μια άλλη κατά την κατασκευή του εθνικού παρελθόντος τον παρελθοντικό χρόνο διαδέχεται ο ιστορικός (δραματικός) ενεστώτας (*πολεμούν, είναι, έχουν...*), ώστε ο αγώνας του εθνικού 'εαυτού' να παρουσιασθεί emphaticά, να προβάλλεται ως θέαμα στους ακροατές. Το εθνικό παρελθόν έχει επιπτώσεις στο παρόν (11. ...*είναι μέρα που διδάσκει...*, 12. ...*δεν μπορούμε...*) και μπορεί να διαγράψει το μέλλον (13. ...*ας παραμείνουμε Έλληνες, με τις ιδιότητες, δηλαδή, που απέδωσε ο ομιλητής προηγουμένως στον εθνικό 'εαυτό'*).

- Το επιχείρημα του σταθερού **εθνικού χώρου**, από την αρχαιότητα έως σήμερα, συνδέεται με το επιχείρημα του γραμμικού χρόνου και κατασκευάζεται:

i) μέσω ιστορικών αναχρονισμών, καθώς τα τμήματα της οθωμανικής αυτοκρατορίας παρουσιάζονται ως Ελλάδα (6. ...*Το ένα μετά το άλλο, τα διάφορα μέρη της Ελλάδας μπαίνουν στη φωτιά του πολέμου...*),

ii) μέσω γεωγραφικών τοπωνυμίων (6. ...*Μαραθώνας ...Σαλαμίνα, 8. ...Τριπολιτσά... Χαλκιδική... Νάουσα*), τα οποία καλύπτουν ένα μεγάλο τμήμα του σύγχρονου ελλαδικού έθνους-κράτους και το συνδέουν με την αρχαιότητα, και

iii) μέσω μιας διατύπωσης ακραίας περίπτωσης, καθώς και μεταφοράς και πλεονασμού αρνήσεως (9. ...*Δεν έμεινε γωνιά της ελληνικής γης που να μη γνωρίσει τη δόξα...*).

Ο εθνικός χώρος, επίσης, φορτίζεται με την ιδεολογία του “χώματος και του αίματος” (Blut und Boden) (9. ...*Δεν έμεινε σπιθαμή της, που δε βάρφηκε με αίμα...*, 10. ...*ξεπήδησε περήφανη μέσα...από αίματα, από τα κόκαλα των Ελλήνων τα ιερά*), η οποία παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του εθνικοσοσιαλισμού και πρεσβεύει ότι “ο κόσμος είναι πλασμένος από χώμα και αίμα. Το χώμα αυτό εδώ που πατάμε είναι ιερό, ποτισμένο με ιδρώτα και αίμα, που οι πρόγονοί μας έχουν χύσει υπερασπίζοντάς το ηρωικά στα πεδία των μαχών. Οποιαδήποτε κι αν είναι η παλαιότερη ιστορία αυτής της γης που πατάμε, εμείς την κληρονομήσαμε και θα την υπερασπισθούμε μέχρι εσχάτων” (Βέικος 1993). Παράλληλα, ως χώρος σημαντικός για τον εθνικό ‘εαυτό’ καταγράφεται και η εκκλησία (3. ...*εκεί σε μία εκκλησία...*, 5. ...*εκείνη την ανοιξιάτικη μέρα στην εκκλησία...*).

Η δημιουργία ασάφειας με το μη προσδιορισμό του ακριβούς χώρου (3. ...*εκεί σε μία εκκλησία...*) και χρόνου-έτους, σε συνάρτηση με τη μεγαληγορία του λόγου (4. ...*Γεμάτη βαριά σημασία αυτή η σύμπτωση...*, 5. ...*Η κραυγή ‘Ελευθερία ή Θάνατος’ τράνταξε τις ψυχές όλων...*), με τα σχήματα λόγου, τις επαναλήψεις, (2. ...*Ένας...Ένας*, 3. ...*η στιγμή που τόσα χρόνια...η στιγμή του ξεσηκωμού...*, 5. ...*πιστεύοντας στον αγώνα του Θεανθρώπου...άρχισαν το δεύτερο αγώνα, τον αγώνα της λευτεριάς*), τη μεταφυσική εξήγηση (4. ...*Θεϊκό σημάδι...ο ένας μας έπεισε για τον ερχομό...*) και τις διατυπώσεις ακραίας μορφής (4. ...*και οι δύο για όλους τους ανθρώπους...*, 5. ...*τράνταξε τις ψυχές όλων*, 5. ...*μας απέδειξαν πως ήταν αποφασισμένοι για όλα...*) των παραγράφων 2-5, κατασκευάζει το επιχείρημα του περιούσιου έθνους, το οποίο συμπεριλαμβάνει στην ταυτότητά του και τη χριστιανική του ιδιότητα (13. ...*πίστη η πίστη μας στο Θεό...*). Σε συνάρτηση με το παραπάνω, έθνος και ορθοδοξία εμφανίζονται, όπως σημείωσα και παραπάνω, στις ως συγκοινωνούνται δοχεία, γεγονός που καταδεικνύει τη σχέση έθνους-κράτους και εκκλησίας στη σκιά των ταυτοτήτων (Μανιτάκης, 2000) και τη σχετική κανονιστική λειτουργία του σχολείου.

- **Το έθνος κατασκευάζεται ως βιολογική οντότητα** (7. ...*μεγαλούργημα της ελληνικής φυλής...*, 13. ...*οι αρετές της φυλής*), επιχείρημα που βρίσκει τα ερείσματά του στη φυλετική ανθρωπολογία του 19ου και των αρχών 20ού αιώνα. Η οντότητα δε αυτή τοποθετείται στην κορυφή της πυραμίδας των φυλών και των πολιτισμών που έχουν συγκεκριμένη αποστολή, επιχείρημα που κατασκευάζεται με ελλιπείς προτάσεις και διατυπώσεις ακραίας μορφής (4. ...*Δύο Ευαγγελισμοί σε μία ημέρα. Και οι δύο για όλους τους ανθρώπους...*, 11. ...*μέρα φωτός, δόξας και εθνικής αθανασίας...*) ή με χρήση υποτακτικής σύνταξης (6. ...*έχουν συνείδηση ότι είναι συνεχιστές της Ελληνικής Παράδοσης -με κεφαλαία-*, 10. ...*απόκτησε την ανεξαρτησία της για να συνεχίσει τον ιστορικό της δρόμο και να διδάξει στους λαούς της γης τις μεγάλες αρετές...*, 13. ...*στόχος μας τα πεπρωμένα του έθνους μας*).

Έτσι, προβάλλεται η άποψη ότι

“το ένδοξο παρελθόν οδηγεί στο παρόν που λειτουργεί ως υποδομή για ένα ένδοξο μέλλον. Έτσι, η έννοια της αποστολής αποκτά διπλό ρόλο. Αφενός, εξαίρει τη σημασία του έθνους στο παρελθόν, εκλαμβάνοντας την παρουσία του, ακόμα και σε περιόδους ξένης κυριαρχίας, ως εκπλήρωση μιας (μεταφυσικής) αποστολής, αφετέρου επαναπροσδιορίζει και αναβαθμίζει τη σημασία του έθνους στο σύγχρονο κόσμο” (Βλ. Στάθης, 1994).

Το ερείσματα της εθνικής ταυτότητας, της συλλογικής συνείδησης των συμμετεχόντων/ουσών, και οι ευθύνες που απορρέουν από αυτήν κατασκευάζονται στον επίλογο του κειμένου αυτού -με τις προτρεπτικές υποτακτικές και το α' πληθυντικό πρόσωπο (13. ...*ας καλλιεργήσουμε...ας παραμείνουμε*), το ασύνδετο σχήμα, τις μεταφορές (13. ...*οδηγός... πυξίδα*), τις κτητικές αντωνυμίες (13. ...*οδηγός μας... πίστη μας... πυξίδα μας*), τις ακραίες διατυπώσεις (13. ...*πάντα Έλληνες για τους Έλληνες και την Ελλάδα...*)- και έχουν ως εξής: ένδοξη πολεμική και πολιτισμική εθνική ιστορία, αρετές της βιολογικά προσδιορισμένης φυλής, πίστη στο "φιλέλληνα" θεό και στην πατρίδα και στόχος το ένδοξο μέλλον του έθνους.

III) Εθνική ταυτότητα και ετερότητα: ποια, πως, γιατί;

Τα κείμενα της παραπάνω σχολικής γιορτής *φυσικοποιούν* την εθνική ιδεολογία, μετατρέποντάς την σε «κοινή λογική» και κατασκευάζουν την *εθνική ταυτότητα* με επιχειρήματα, τα οποία αντλούνται, όπως σημείωσα και προηγουμένως, από την εθνικιστική παράδοση 'λόγου': το επιχείρημα *της βιολογικής υπόστασης του έθνους* (τα μέλη του διαθέτουν όμοια, θετικά προσδιορισμένα, φυσικά χαρακτηριστικά), το επιχείρημα *της γραμμικής συνέχειας του εθνικού χρόνου* (το παρελθόν-το παρόν-το μέλλον του έθνους), κατά τη διάρκεια της οποίας (της συνέχειας) τα μέλη του παρουσιάζουν πανομοιότυπη συμπεριφορά, και το επιχείρημα *του σταθερού εθνικού χώρου* από την αρχαιότητα έως σήμερα. Στην αφήγηση αυτή εμπλέκεται -δηλώνεται στην αφίσα και λανθάνει στον πανηγυρικό- και η *ετερότητα*, η οποία αναλαμβάνει το ρόλο ενίσχυσης των επιχειρημάτων της ταυτότητας: ως μη ανήκοντες στο έθνος, ως εχθροί, κατασκευάζονται οι Τούρκοι. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή της ετερότητας αντλούνται από τον κυρίαρχη ελλαδική ιστορική αφήγηση, επιστημονική και σχολική, αναφορικά με το ιστορικό των ελληνοτουρκικών σχέσεων, χρησιμοποιώντας με τον τρόπο αυτό την ιστορία ως έρεισμα για τη νομιμοποίηση του παρόντος.

Η εθνικιστική ιδεολογία, ως μια μορφή πολιτισμικής βίας (Galtung, 1999) ασκεί στα άτομα δομική βία, -στην προκειμένη περίπτωση μέσω δομών του εκπαιδευτικού θεσμού-, τοποθετώντας τα στην προκρούστειο κλίνη μιας περιοριστικής ταυτότητας¹⁵ που ορίζεται από τα διαχωριστικά όρια μεταξύ του ανήκειν και μη ανήκειν στην εθνική ομάδα, και μπορεί να τα εξωθήσει ακόμη και στη χρήση άμεσης βίας. Η ταυτότητα αυτή, ως ηγεμονική, όπως προανέφερα, μεταξύ των δυναμικών και πολλαπλών ταυτοτήτων του υποκειμένου, καλείται να συντηρήσει το ιεραρχικά διαρθρωμένο νεωτερικό γραφειοκρατικό κράτος και τις δομές εξουσίας που έχει αυτό εγκαθιδρύσει.

IV) Το ευρύτερο πλαίσιο των κειμένων

Τα παραπάνω κείμενα συνιστούν διακεείμενο στην ρομαντική ιστοριογραφία, λογοτεχνία και τέχνη, στα κείμενα των ανθολογίων με πανηγυρικούς και υλικό για τις εθνικές γιορτές, η πλειονότητα των οποίων εκδόθηκε στη δεκαετία του 1960 και 1970, καθώς και στα πολυτροπικά κείμενα ορισμένων σύγχρονων περιοδικών και ΜΜΕ, κυρίως τοπικών ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών καναλιών. Αναλυτικότερα:

α) Η ιδεολογία που επιχειρείται να αναπαραχθεί μέσα από τον παραπάνω πανηγυρικό λόγο, σύμφωνα με την οποία το εθνικό πνεύμα διατρέχει την ιστορία σαν μια κόκκινη κλωστή διαμέσου των αιώνων στον ίδιο γεωγραφικό χώρο και με ένα συνεχόμενο τρόπο

¹⁵ Είναι περιοριστική για το υποκείμενο, καθώς αποτελεί αιτία απουσίας της ειρήνης σε αυτό, π.χ. συλλογικά άγχη από εθνικές αφηγήσεις αναφορικά με εξωτερικούς και εσωτερικούς εχθρούς του έθνους, ρατσισμός, τροχοπέδη στην ανάπτυξη σχέσεων, την επικοινωνία και αλληλεπίδραση με την ετερότητα, εθνική και πολιτισμική (φύλο, σεξουαλικότητα, τάξη, εργασία, μειονότητες, μετανάστες), και στην απελευθέρωσή του από τα διαχωριστικά όρια που η ίδια θέτει, κ.λπ.

ζωής, ανάγεται στη ρομαντική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα (Δημαράς 1994, Iggers 1999). “Μέσα από ατέλειωτες απλοποιήσεις και επαναλήψεις στο σχολείο και στην οικογένεια, η αντίληψη αυτή μετατράπηκε σε ένα αναμφισβήτητο δόγμα. Οι ιστορικοί έτσι συνέβαλαν, στις καλύτερες των περιπτώσεων, στην υπερηφάνεια και στα συλλογικά ιδεώδη που είναι αξεδιάλυτα δεμένα με την έννοια του εθνικού συναισθήματος” (Woolf 1995). Στην Ελλάδα η άποψη της εθνικής συνέχειας κατασκευάστηκε κατά τον ίδιο αιώνα από τους καθηγητές Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον Παπαρρηγόπουλο (1853) και το Ζαμπέλιο και υιοθετήθηκε από μεταγενέστερους Έλληνες ιστορικούς (βλ σχετικά: Δημαράς 1986, Λιάκος 1994, Στάθης 1994, Τσουκαλάς 1994).

Β) Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, κυρίως την ημέρα της εθνικής επετείου, αναφέρονται σε αυτήν:

- Οι τηλεοπτικοί σταθμοί, πανελλαδικής εμβέλειας και τοπικοί, ανήμερα της 25ης Μαρτίου **προβάλλουν**:

- σε απευθείας μετάδοση τη δοξολογία, το κρατικό κανάλι από τη Μητρόπολη Αθηνών, ενώ τοπικά κανάλια από ναούς της περιφέρειάς τους,

- σε απευθείας μετάδοση την κατάθεση στεφάνων, τις σχολικές παρελάσεις και τη στρατιωτική παρέλαση,

- εκπομπές με πατριωτικά τραγούδια και παραδοσιακούς χορούς,

- στις ειδήσεις, μετά από μια εισαγωγή στο ιστορικό γεγονός, αποσπάσματα από παρελάσεις και εκδηλώσεις, γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά τον εορτασμό (π.χ. μετανάστες μαθητές/τριες ως σημαιοφόροι, διαμαρτυρίες για τις παραλάσεις), δηλώσεις πολιτικών και θρησκευτικών ηγετών,

- ντοκιμαντέρ με ιστορικό περιεχόμενο. Έτσι, την 25η Μαρτίου 2004, ημέρα που έλαβε χώρα η παραπάνω γιορτή, προβλήθηκαν τα παρακάτω εθνικο-ιστορικού περιεχομένου ντοκιμαντέρ:

Παπαφλέσσας (1971)

- Παπαφλέσσας (1971) - Σκηνοθεσία: Ερρίκος Ανδρέου
- Ελευθερία ή θάνατος (1972) - Σκηνοθεσία: Πάρις Χατζηκυριάκος
- Σουλιώτες (1972) - Σκηνοθεσία: Δημήτρης Παπακωνσταντίνης

- Έξοδος Μεσολογγίου
- Αρκάδι 1866
- Διονύσιος Σολωμός 1789-1857
- Τέσσερις αιώνες σκλαβιάς
- Η Θράκη στον αγώνα του '21
- Οι ήρωες του '21
- Ντοκουμέντα 1821: Η μεγάλη στιγμή του έθνους
- ελληνικές κινηματογραφικές ταινίες εθνικο-ιστορικού περιεχομένου, τις εξής:
- Ο Αλή πασάς και η κυρα-Φροσύνη (1959)
- Σκηνοθεσία: Στέφανος Στρατηγός
- Ζάλλογγο το κάστρο της λευτεριάς (1959)
- Σκηνοθεσία: Στέλιος Τατασόπουλος
- Η λίμνη των στεναγμών (1959) - Σκηνοθεσία: Γρηγόρης Γρηγορίου
- Μπουμπουλίνα (1959) - Σκηνοθεσία: Κώστας Ανδρίτσος
- Καλάβρυτα 1821 (1970) - Σκηνοθεσία: Σπύρος Ζιάγκος
- Μαντώ Μαυρογένους (1971) - Σκηνοθεσία: Κώστας Καραγιάννης

Οι ταινίες αυτές, ως προϊόντα της μετεμφυλιακής και κυρίως της δικτατορικής περιόδου (οι 5 από τις 9), ‘γράφουν’ μια ιστορία προσωπικοτήτων, συγχέουν την ιστορία με τη μυθοπλασία και παρουσιάζουν κάποια γεγονότα της ελληνικής επανάστασης του 1821

ως πράξεις μεγάλων ηρώων και ηρωίδων. Ο λόγος δε και η εικόνα τους κάποιες φορές, λειτουργούν στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο με την αφίσα και τον πανηγυρικό, αλλά και με την παραπάνω σχολική γιορτή συνολικά.

- Λαμβάνουν χώρα *ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές συζητήσεις*, με συμμετέχοντες/ουσες και περιεχόμενο, αναλόγως του θέματος της εκπομπής και της ιδεολογίας του σταθμού, ιστορικούς, πανεπιστημιακούς, πολιτικούς, ιερωμένους, δημοσιογράφους, φοιτητές/τριες, μαθητές/τριες. Τα τελευταία χρόνια αντικείμενο συζήτησης αποτελούν, μεταξύ άλλων -με αφορμή κάποιες δημοσκοπήσεις αναφορικά με τη γνώση του περιεχομένου της εθνικής επετείου- η ιστορική γνώση των νέων, οι μετανάστες μαθητές/τριες ως σημαιοφόροι των σχολικών παρελάσεων, οι παρελάσεις και η κατάργησή τους. Σε κάποιες από αυτές τις συζητήσεις εκφράζονται και διαφορετικές -σε σχέση με την κυρίαρχη- απόψεις αναφορικά με τις αιτίες και την ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων, καθώς και για το ρόλο των εθνικών επετείων και των παρελάσεων.

- Στον *ημερήσιο τύπο* γίνονται εκτενείς αναφορές στην εθνική επέτειο και τις σχολικές εθνικές γιορτές. Σε εφημερίδες και περιοδικά περιέχονται κείμενα στα οποία, αφενός, περιγράφονται οι εκδηλώσεις που έλαβαν χώρα και, αφετέρου, παρουσιάζονται απόψεις δημοσιογράφων, πολιτικών, πολιτών και αλλοδαπών μαθητών αναφορικά με την εθνική γιορτή, τις παρελάσεις και τις αντιδράσεις κάποιων ελλήνων πολιτών (π.χ. καταλήψεις σχολείων, διαμαρτυρίες, ματαίωση των σχολικών εκδηλώσεων, κ.λπ.). Στα κείμενα αυτά εκφράζονται ποικίλα επιχειρήματα -αναλόγως του ιδεολογικού χώρου που εκφράζει ο συγκεκριμένος τύπος-, από ακραία εθνικιστικά έως και διεθνιστικά, αναφορικά με τις αιτίες, τα γεγονότα, την ερμηνεία τους, τη σημασία και τα 'διδάγματα' της επανάστασης.

γ) Ο λόγος αυτός και η αφίσα, αλλά και η σχολική γιορτή στο σύνολό της, ωστόσο, δεν μπορούν να νοηθούν ανεξάρτητα από το *ευρύτερο περιβάλλον* (ιστορικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό, ιδεολογικό), στο οποίο αυτά και οι αποδέκτες τους "λειτουργούν".

i) Η επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται σε αυτά αναπαράγει την ιδεολογική υπερδομή του -ορισμένες φορές μεγαλοϊδεατικού- ελλαδικού παρελθόντος και εντάσσεται στην ίδια παράδοση σήμερα με το 'λόγο' κάποιων φορέων και θεσμών, όπως ορισμένων τοπικών ΜΜΕ, κάποιων πολιτικών και ορθόδοξων φονταμενταλιστών ή αρχαιολατρών) σύμφωνα με τον οποίο το μέλλον των Ελλήνων, ενός «*ανάδελφου*» και «*ανώτερου*» έθνους, το οποίο έχει να αναλάβει αποστολικό, με μεταφυσική έννοια, εκπολιτιστικό ρόλο ή -κατ' άλλους- να επεκτείνει τα γεωγραφικά του όρια, αφενός, απειλείται από εσωτερικούς (τους 'εγκληματίες, εξαθλιωμένους' μετανάστες) και εξωτερικούς εχθρούς (την "εξ ανατολών" απειλή) και, αφετέρου, διακυβεύεται η εθνική υπόσταση των Ελλήνων, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, από την οικονομική και πολιτισμική διείσδυση των τεχνολογικά και βιομηχανικά προηγμένων κρατών στην Ελλάδα.

ii) Βάσει των προαναφερθέντων, φαίνεται πως αγνοούνται τα σύγχρονα δεδομένα τόσο τα παγκόσμια όσο και της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής:

- Οι σύγχρονες παγκόσμιες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις (η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, ο νεοφιλελευθερισμός, οι νέες συνθήκες παραγωγής, το άνοιγμα των συνόρων και η διευκόλυνση της κινητικότητας, τα μέλη των μεταναστευτικών ομάδων και η κατασκευή της νέας εθνότητας (new ethnicity), η οποία λειτουργεί μεταξύ ταυτότητας και διαφορετικότητας, το 'παγκόσμιο χωριό', η δορυφορική τηλεόραση, το διαδίκτυο, τα κοινωνικά κινήματα για ειρήνη, για παγκόσμια δικαιοσύνη και για τη διάσωση του πλανήτη, οι παγκοσμιοποιημένες νεανικές, κυρίως δυτικές, κουλτούρες, τα μουσικά ρεύματα, τα αισθητικά και ενδυματολογικά πρότυπα, κ.λπ., καθώς και οι αντιστάσεις στα παραπάνω), παράγουν νέες υποκειμενικότητες (Blackman et al 2008), στις οποίες ενυπάρχει το ιδιωτικό και το δημόσιο, το οικογενειακό, το τοπικό, το εθνικό και το παγκόσμιο.

- Μέσα στο παραπάνω αυτό γίνεσθαι συμμετέχει και η Ελλάδα, η οποία ως μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των διεθνών οργανισμών, ασκεί πολιτική η οποία απορρέει

από τα ευρωπαϊκά και ατλαντικά ερείσματά της. Στο πλαίσιο αυτό, καθώς στην εξωτερική της πολιτική με την Τουρκία -αναφορικά με τα διμερή και διεθνή θεσμικά ζητήματα, το Κυπριακό, το θέμα των μειονοτήτων) (βλ. Αλεξανδρής 1991α & β Ροζάκης, 1991, Παρέσογλου & Αλεξανδρής 1995- επιλύει τις διαφορές της μέσω των παραπάνω οργανισμών, εμφανώς υπάρχει διάσταση μεταξύ του σχολικού και επίσημου πολιτικού λόγου τουλάχιστον αναφορικά με την ετερότητα. Ταυτόχρονα, η ελλαδική πολιτική, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συγχρονίζεται ή οφείλει να συγχρονιστεί με την ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική, μεταξύ άλλων, προωθώντας και την ιδεολογία της ευρωπαϊκής διάστασης στην εκπαίδευση και τη διαπολιτισμικότητα.

Εν κατακλείδι, θα πρότεινα την κατάργηση των εθνικών σχολικών τελετών, δεδομένου, εξάλλου, ότι έχει ανατραπεί η κοινωνική και ιδεολογική δομή που τις συντηρούσε (εθνικιστική ιδεολογία, μεγαλοϊδεατισμός), και μια νέα προσέγγιση του παρελθόντος στο ευρύτερο πλαίσιο της σχολικής εργασίας: έτσι, τα προγράμματα σπουδών, το εκπαιδευτικό υλικό και εν γένει η σχολική εργασία και ζωή μπορούν να εισαγάγουν νέες εναλλακτικές αφηγήσεις και κοινωνικές πρακτικές (διεπιστημονική και διαθεματική προσέγγιση πολλαπλών πηγών, οι οποίες θα συμβάλλουν στη συνεξέταση του ατομικού, του τοπικού, του εθνικού και του παγκόσμιου, χρήση συμμετοχικών, ενεργητικών-βιωματικών, μορφών διδασκαλίας σε ένα δημοκρατικό, ευέλικτο και διαπολιτισμικό εκπαιδευτικό περιβάλλον), οι οποίες θα λειτουργούν σε ένα πλαίσιο σχολικού πολιτισμού ειρήνης.¹⁶ Ο σχολικός θεσμός μπορεί να παραγάγει, - αναδύοντας νέα γλωσσικά σχήματα και αισθητικά είδη αναφορικά με την εθνικότητα, την τάξη, το φύλο, τη σεξουαλικότητα, την κινητικότητα από ένα εθνικό κράτος σε άλλο, τη μετανάστευση και τις 'νέες' εθνότητες, το ρατσισμό, τη φυλετική, θρησκευτική και πολιτισμική διαφορετικότητα και την αλληλεπίδραση με αυτήν-, νέες υποκειμενικότητες, δυναμικές και πολλαπλές, αυτόνομες, με αυτογνωσία, φαντασία και δημιουργικότητα, κριτικά εγγράμματα και συνειδητοποιημένες, δημοκρατικές, ενεργές στο τοπικό, εθνικό, διεθνικό, υπερεθνικό και παγκόσμιο γίνεσθαι, και, εντέλει, χειραφετημένες, οι οποίες, άλλωστε, θα βρίσκονται διαρκώς υπό διαπραγμάτευση μέσω της αλληλεπίδρασής τους με το εκάστοτε επικοινωνιακό και πολιτισμικό τους πλαίσιο.

Βιβλιογραφία

- Αλεξανδρής, Α. (1991α), "Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων", στο: Αλεξανδρής, Α. κ.ά., *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα: Γνώση, σσ. 31-172.
- Αλεξανδρής, Α. (1991β), "Το μειονοτικό ζήτημα, 1954-1987", στο: Αλεξανδρής, Α. κ.ά., *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα: Γνώση, σσ. 493-552.
- Althusser, L. (1978), «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους», στο: Althusser, L., *Θέσεις*, Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 69-121.
- Anderson, B. (1988) *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines erfolgreichen Konzepts*, Frankfurt/New York: Kampus Verlag.
- Anderson, B. (1997), *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Αθήνα: Νεφέλη.

¹⁶ Στο πλαίσιο αυτό, και δεδομένης της διατήρησης των εθνικών επετείων, θα μπορούσε, για παράδειγμα, όπως σημειώνω και αλλού (Μπονίδης 2004), κατά την περίοδο των εθνικών επετείων το σύνολο της σχολικής κοινότητας να σχεδιάζει και να αναπτύσσει εβδομαδιαία διαθεματικά προγράμματα, στα οποία θα ερευνώνται θέματα μικροϊστορίας, τοπικής, εθνικής και παγκόσμιας ιστορίας: έτσι, για την 28η Οκτωβρίου, με αφετηρία το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, μπορούν να εξετάζουν το ζήτημα του πολέμου και των δεινών του, αλλά και της άμεσης και έμμεσης βίας γενικότερα, ιστορικά και συγχρονικά, και το πρόγραμμα να ολοκληρώνεται με μία "σχολική εκδήλωση ειρήνης", ενώ για τη γιορτή της 25ης Μαρτίου να διερευνούν το θέμα π.χ. "από τις πολυπολιτισμικές αυτοκρατορίες και το Διαφωτισμό έως την ίδρυση των εθνικών κρατών" .

- Bell, C. (1992), *Ritual theory, ritual practice*, New York: Oxford University Press.
- Bhabha, H. K., (ed.) (1990), *Nation and Narration*. London ; New York: Routledge.
- Blackman L., Cromby J., Hook D., Papadopoulos D., Walkerdine V. (2008), «Creating subjectivities» (editorial), *Subjectivity*, 22, σσ. 1 - 27.
- Clausen, J. A. (ed.) (1968), *Socialization and Society*, Boston: Little Brown and Company.
- Δεμερτζής, Ν. (1994), "Ο εθνικισμός ως ιδεολογία", στο: *Έθνος-κράτος-εθνικισμός (επιστημονικό συμπόσιο, 21-22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 67-116.
- Δημαράς, Κ. (1986), *Κ. Παπαρρηγόπουλος: η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Δημαράς, Κ. (1994), *Ελληνικός ρομαντισμός*, Αθήνα: Ερμής.
- Δημητρίου, Σ. (1986), "Η σημειωτική δομή των τελετουργιών μύησης", στο: Λαγόπουλος, Α., Μαρτινίδης, Π., Λαγοπούλου-Μπόκλουντ, Κ., Σπυριδωνίδης, Κ. (επιμ.), *Η δυναμική των σημείων: Πεδία και μέθοδοι μιας κοινωνιοσημειωτικής*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σσ. 389-410.
- Εξαρχόπουλος, Ν. (1936), *Αρχαί εφαρμοστέαι δια την διεξαγωγήν των εν σχολείω εορτών*, τ. Γ', Αθήναι: Δημοσιεύματα του Π.Σ.Π.Α.
- Fairclough, N. (1992), *Discourse and Social Change*, Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. (1995), *Critical Discourse Analysis*, London and New York: Longman.
- Fairclough, N. (1996), "Technologisation of discourse", στο: Caldas-Coulthard, C. & Coulthard, M. (eds), *Texts and Practices: Readings in Critical discourse analysis*, London and New York: Routledge.
- Fairclough, N. & Wodak, R. (1997), "Critical Discourse Analysis", στο: Van Dijk, T.A. (ed) (1997), *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: multidisciplinary introduction*, Vol. 2., London: Sage Publications.
- Foucault, M. (1966) (ελληνική έκδοση 1993), *Οι λέξεις και τα πράγματα: Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης. 2η έκδ., Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.
- Foucault, M. (1969) (ελληνική έκδοση 1987), *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης. Αθήνα: Εξάντας
- Foucault, M. (1975) (ελληνική έκδοση 1989), *Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Κ. Χατζηδήμου - Ι. Ράλλη, Αθήνα: Ράππας.
- Foucault, M. (1982) (ελληνική έκδοση 1984), *Ιστορία της σεξουαλικότητας* (πρώτη έκδοση στα γαλλικά 1975), τόμ. 1 & 2, μτφρ. Γκλ. Ροζάκη. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.
- Frye, N. (1957), *Anatomy of criticism: Four essays*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Galtung, J. (1975), *Strukturelle Gewalt*, Reinbeck.
- Galtung, J. (1990), "Cultural Violence", *Journal of peace research*, Vol. 27, No 3 (Aug. 1990), 291-305.
- Galtung, J. (1999), *Die andere Globalisierung. Perspektive fuer eine zivilisierte Weltgesellschaft im 21. Jahrhundert*, Muenster: agenda Verlag.
- Graham, P. & Selby, D. (1988), *Global Teacher, Global Learner*, London: Hodder & Stoughton.
- Gellner, E. (1992), *Έθνη κα εθνικισμός*, μτφρ. Δ. Λαφαζάνη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Henriques, J., Holloway W., Urwin C., Venn C., Walkerdine V. (1998), *Changing the Subject: Psychology, Social Regulation and Subjectivity*. London and New York: Routledge.
- Hobsbawm, E. & Ranger, T. (1995)¹¹, *The invention of tradition*, Cambridge: The Press Syndicate of the University of Cambridge.

- Hroch, M. (1996), "Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση", στο: *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, μτφρ. Π. Ματάλας, Ν. Ποταμιάνος, Π. Χαντζαρούλα, Μικρή Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα Θεμέλιο, σσ. 17-54.
- Iggers, G. (1999), *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Jäger, S. (2000), «Diskurs und wissen. Theoretische und methodische Aspekte einer Kritischen Diskurs- und Dispositivanalyse», στο: Keller R. /, Hirsland A., Schneider W., Viehöver W. (Hg.), *Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse*, Opladen (Leske + Budrich), σσ. 83-114.
- Jäger, S. (2004)⁴, *Kritische Diskursanalyse, Eine Einführung*, Münster: Unrast.
- Jäger M. & Jäger S. (2007), *Deutungskämpfe. Theorie und Praxis Kritischer Diskursanalyse*. Medien, kultur, kommunikation, Wiesbaden: VS-Verlag.
- Καλλιάρης, Σ. (1954), *Αι σχολικαί εορταί*, τ. Στ', Αθήναι: Δημοσιεύματα του Π.Σ.Π.Α.
- Kress, G. (1992), «Explanation in visual communication», report to the ESPRIT II Basic Research Project on Explanation, Working Group 326.
- Kress, G. & Van Leeuwen, Th. (1996), *Reading images - The Grammar of Visual Design*, New York: Routledge.
- Κωνσταντινίδου, Θ. (2000), *Η κατασκευή της εθνικής ταυτότητα στα ελληνικά σχολικά βιβλία ιστορίας: Μια κριτική κοινωνικοψυχολογική προσέγγιση* (ανέκδοτη διατριβή επί διδακτορία), Τμήμα Ψυχολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Α.Π.Θ.
- Λέκκας, Π. (1994), "Η συγκρότηση της εθνικιστικής ιδεολογίας - εθνικιστική θεωρία και εθνικό φρόνημα", στο: *Έθνος-κράτος-εθνικισμός (επιστημονικό συμπόσιο, 21-22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 233-252.
- Λιάκος, Α. (1994), "Εθνικές θεωρίες και αμφιβολίες", στο: *Εθνική συνείδηση και ιστορική παιδεία*, Αθήνα: Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, σσ. 28-37.
- Μπονίδης, Κ (2004α) «Όψεις εθνοκεντρισμού στη σχολική ζωή της ελληνικής εκπαίδευσης: Οι εθνικές επέτειοι της 28^{ης} Οκτωβρίου και της 25ης Μαρτίου», περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 134, σσ. 27-42.
- Μπονίδης, Κ. (2004β), *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μανιτάκης, Α. (2000), *Οι σχέσεις της εκκλησίας με το κράτος-έθνος στη σκιά των ταυτοτήτων*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Mühlbauer, K. (1985), *Κοινωνικοποίηση, θεωρία και έρευνα*, μτφρ. Δ. Δημοκίδης, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.
- Nicklas, H. & Ostermann, Ä. (1991), "Kann man zum Frieden erziehen?", στο: Heck, G., Schurig, M., *Friedenspädagogik - Theorien, Ansätze und bildungspolitische Vorgaben einer Erziehung zum Frieden (1945-1985)*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, σσ. 186-193.
- Παπαρηγόπουλος, Κ.Π. (1853), *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Α' & Γ', Αθήναι.
- Παρέσογλου, Α. & Αλεξανδρής, Α. (1995), "Μουσουλμανικές μειονότητες στα Βαλκάνια", στο: Βερέμης, Θ. (επιμ.), *Βαλκάνια-από το διπολισμό στη νέα εποχή*, Αθήνα: Γνώση, σσ. 741-874.
- Parsons, T., Bales, R. (1956), *Family, Socialization and Interaction Process*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Rein, W. (1917), *Zur Ausgestaltung unsres Bildungswesens. Rückblicke und Ausblicke*, Leipzig: x.έ.
- Ροζάκης, Χ. (1991), "Το διεθνές νομικό καθεστώς του Αιγαίου και η ελληνοτουρκική κρίση. Τα διμερή και τα διεθνή θεσμικά ζητήματα", στο: Αλεξανδρής, Α. κ.ά., *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα: Γνώση, σσ. 269-492.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (1980), "Για την ιδεολογική αναπαραγωγή των κατά φύλα κοινωνικών διακρίσεων: Η σημειοδοτική λειτουργία της τελετουργίας του γάμου", στο:

- Μπόκλουντ- Λαγοπούλου, Κ. (επιμ.), *Σημειωτική και κοινωνία (Διεθνές Συνέδριο της Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρίας, Θεσσαλονίκη, 22-23 Ιουνίου 1979)*, Θεσσαλονίκη: Οδυσσεάς, σσ. 159-196.
- Smith, J. (1992)², *To take place: toward theory in ritual*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Στάθης, Π. (1994), “Οψεις της διαμόρφωσης της εθνικής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα τον ΙΘ΄ αιώνα: Η συμβολή των καθηγητών Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών”, στο: *Εθνική συνείδηση και ιστορική παιδεία*, Αθήνα: Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, σσ. 100-117.
- Τσουκαλάς, Κ. (1994), “Ιστορία, μύθοι και χρησμοί: η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας”, στο: *Έθνος-κράτος-εθνικισμός (επιστημονικό συμπόσιο, 21-22 Ιανουαρίου 1994)*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 287-303.
- Turner, V. (1995)², *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, New York: Aldine de Gruyter.
- Van Gennep (1960), *The Rites of Passage*, London: Routledge (α΄ έκδοση 1909).
- Van Leeuwen, T. & Kress, G. (1995), “Critical Layout Analysis”, *Internationale Schulbuchforschung*, 1, Diesterweg, Frankfurt, σσ. 25-43.
- Van Leeuwen, T. (1992), “The Schoolbook as a Multimodal Text”, *Internationale Schulbuchforschung*, 1, Frankfurt: Diesterweg, σσ. 35-58.
- White, G. (1977), *Socialisation*, London: Longman.
- Wodak, R. (ed.) (1989), *Language, Power and Ideology*, Amsterdam: Benjamins.
- Woolf, S. (1995), *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, μτφρ. Ε. Γαζή, Μικρή Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Wulf, C. (1973α)(Hrsg.), *Kritische Friedenserziehung*, Frankfurt: Suhrkamp, σσ. 7-19.
- Wulf, C. (1973β), *Friedenserziehung in der Diskussion*, München: R. Piper & Co.
- Wulf, Ch., Merkel, Ch. (2002), *Globalisierung als Herausforderung der Erziehung. Theorien, Grundlagen, Fallstudien*, Muenster: Waxmann.